

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

З. ЧОРИЕВ, Ш. ШАЙДУЛЛАЕВ, Т. АННАЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ЁЗУВНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2007

Ушбу рисолада Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги энг янги манбалар билан танишасиз. Саҳифаларда илк бора Жарқўтон пиктографик-белгили ёзувларининг оригинал нусхалари биринчи марта эътиборингизга ҳавола қилиняпти.

Маълумки, фанда Месопатамия, Қадимги Хитой, Қадимги Ҳиндистон ва Миср илк цивилизацияларнинг ўчоғи деб тан олиб келинмоқда. Ватанимиз ҳудудидан топилган янги ёзув намуналари Ўрта Осиёни, хусусан, Ўзбекистонни Қадимги Шарқнинг навбатдаги цивилизация ўчоғи сифатида фанга олиб кирази.

Рисола тарихчи, файласуф ва филолог мутахассислар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ш.ВОҲИДОВ,

тарих фанлари доктори,
профессор

Тақризчилар:

Р.Сулаймонов, тарих фанлари доктори, профессор

Б.Аминов, тарих фанлари номзоди

*Термиз Давлат университети илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган
(2006 йил 10 декабрь. Баённома №15)*

ISBN 978-9943-08-109-3

© З.Чориев, Ш.Шайдуллаев, Т.Аннаев. «Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти». «Янги аср авлоди» НММ, 2007 йил

КИРИШ

Мустақиллик шарофати билан маънавий ва маърифий ҳаётимизда туб ўзгаришлар юз берди. Ўзбекистон тарихан қисқа муддат ичида бутун оламга танилди. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий соҳаларда катта ўзгаришлар амалга оширилди ва улкан ютуқлар қўлга киритилди.

Бугун ҳаётимиз жабҳаларида рўй бераётган барча янгиланишлар ўзининг чуқур тарихий асосларига эгадир. Зеро, халқимиз босиб ўтган тарихий йўл, унинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси ва сабоқлари бизнинг бугунги ҳамда эртанги умидли кунимизнинг ҳақиқий пойдеворидир.

Муҳтарам Президентимиз И.А.Каримовнинг бевосита ташаббуслари билан халқимизнинг янги тарихини яратишга киришилди ва бу борада бир қатор ижобий ишлар амалга оширилди. Айниқса, сўнгги йилларда Ўзбекистон археологлари томонидан қатор илмий кашфиётлар яратилди. Шулардан бири — Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги ёзув нусхаларининг топилишидир. Ушбу янгилик Ўзбекистон ҳудудини дунё цивилизациянинг илк ўчоқларидан бири эканлигини кўрсатувчи ўта муҳим ашёвий далилдир.

Ёзувнинг пайдо бўлиши инсон тафаккурининг ноёб мўъжизаси бўлиб, улар даставвал тош қояларда, сопол ҳамда металл парчаларида, ҳайвон териларида ва ниҳоят, қоғозда ифодаланиши билан бизгача етиб келган.

Жаҳон тарихидан бизга маълумки, юксак маънавият ва бой маданиятга эга бўлган ҳар бир халқнинг ўз ёзуви мавжуд бўлган. Бугунги воқелигимиз, ҳаётнинг тараққиёт оқими ўтмиш меросимизни ҳар томонлама чуқур ўрганишни тақозо этмоқда.

Ёзув инсоният тафаккури тараққиётининг энг олий маҳсуллари билан бири ҳисобланади. Энг дастлабки ёзув усули фанда пиктографик белгилар деб аталади. Уни шумерликлар милоддан

аввалги IV минг йилликда ихтиро қилган. Шумер пиктографик ёзуви даставвал сурат тариқасида вужудга келган. Инсонлар табиатда мавжуд бўлган ва учрайдиган нарсаларнинг сурати ёрдамида ўз фикрларини ифодалашган. Бунда ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, табиат жисмлари, сайёрамиз йўлдошлари тасвирларидан энг кўп фойдаланилган.

Пиктографик белгили ёзувлар Қадимги Шарқнинг кўплаб ҳудудларида, жумладан, Қадимги Ҳиндистон, Эрон, Хитой ва Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида топилган. Охирги жумлани катта илмий масъулият ҳисси билан ёзмоқдамиз, негаки, Сурхон воҳасининг бронза ва илк темир даври ёдгорликлари — Жарқўтон, Ғоздан сўнгги йилларда сополларга битилган белгилар топилдики, бу ашъвий манбаларни илк цивилизация ўчоқларидан топилган пиктографик белгили ёзувларга таққослаш натижасида шу фикрга келдик.

Жарқўтон сополларига битилган белгилар ўткир тиғли асбоб билан тирнаб ёзилган. У оддийлиги, зоолатирик характери билан Шумер, Қадимги Эрон пиктографик ёзувларини такрорлайди. Ўзининг шакли ва ёзилиш услубига кўра Жарқўтон ёзувлари Шаҳдод, Тўғолоқ, Гонур пиктография мактабига жуда яқинлиги кузатилади. Бу жарқўтонликларнинг бронза даврида Жанубий Туркманистон ва Эрон аҳолиси билан жуда яқин маданий ва иқтисодий алоқада бўлганлигини тасдиқлайди.

2004–2006 йилларда Термиз Давлат университети олимлари томонидан Фаёзтепадан кўплаб қадимги бақтрия, брахма ва кхароштҳи ёзувларида битилган сополлар мажмуалари топилди. Бу ёзувларнинг энг қадимгиси милоддан аввалги I асрларга тааллуқли бўлиб, бақтрия ёзуви ва қадимги ҳинд ёзувларининг бир вақтда қўлланилиб келинганлигидан далолат беради.

Жарқўтон пиктографик ёзувларининг ва Фаёзтепадан қадимги бақтрия, брахма ва кхароштҳи ёзувларининг топилиши, шубҳасиз, Ўрта Осиёни ёзув пайдо бўлган минтақалар қаторига қўшишга тўла имкон беради. Ўрта Осиё, Месопатамия, Эрон, Ҳиндистон, Миср ва Хитойдан кейин, турадиган цивилизация ўчоғи сифатида жаҳон тарихига киради, деб умид қиламиз.

ҚАДИМГИ ЁЗУВ ТУРЛАРИ

I. 1. Пиктографик ёзув усули

Юқорида биз ёзувни инсон тафаккури тараққиётининг олий маҳсули деб атадик. Худди шундай. Ёзувнинг ихтиро қилинишини Шумер халқининг энг катта маданий ютуқларидан бири деб аташ ҳам керак. Инсоният тарихида шумерликлар милоддан аввалги IV минг йилликда — бугунги кундан олти минг йиллар аввал пиктографик ёзув усулини ихтиро қилганлар.

Инглиз археологлари Ж. Копер, Х. Ниссен ҳамда Л. Вулле сўнгги йилларда қадимги Шумернинг бир қатор ёдгорликларида тадқиқотлар олиб бориб, шумерликлар тарихини янада ойдинлаштирдилар. Улар Дияли «ном»и маркази Эшнун шаҳри (ҳозирги Тель-Асмар ёдгорлиги), Сиппар «ном»и маркази Абу-Ҳабба ёдгорлиги, Ирнин «ном»и маркази Куту шаҳри (ҳозирги Телло-Иброҳим ёдгорлиги), Киш «ном»и маркази Киш шаҳри (ҳозирги Телль-Ухаймир ёдгорлиги), Кеш «ном»и маркази Абу-Салабиҳ ёдгорлиги, Ниффер, Фира ёдгорликлари, Ларса, Ур шаҳарлари, Эреду, Убайд каби кўплаб ёдгорликлардан пиктографик ёзувлар топдилар.

Шумерликлар айтмоқчи бўлган сўзларини расм билан ифода этган. «Қуш» сўзини қушнинг расмини чизиш билан ифода этган бўлса, «туғмоқ» сўзини қуш ва тухум расми билан, «кўрмоқ» сўзини кўзнинг расми билан, «ийгламоқ» сўзини эса кўз ва сув тасвири ёрдамида ифодалаган (1-расм). Месопатамияда бу ёзув узоқ вақт қўлланиб ке-

	Хўкиз		Қуёш
	Ғоз		Ой
	Йўл		Эркак
	Уй		Аёл
	Бошлиқ Оқсоқол		Кураш, жанг
	Жанговор Мард		Кўз
	Шоҳ		Хўкиз
	Судья		Ой
	Йил		Кун
	Жаноб		Олов
	Худо Шоҳ		Кўрмоқ
			Ёзмоқ
			Она
			Ўғил

1-расм. Қадимги Шарқда пиктографик ёзув кўриниши

линган. Пиктография ёзув усули Уруқ давлати даврида пайдо бўлган бўлса, вақт ўтиши билан такомиллашиб борган. Бу такомиллашув тилнинг ривожланиши, ижтимоий ҳаётнинг ўсиши билан ҳамоҳанг равишда ўсиб борган.

Тель-Асмар ёдгорлигида расмлар билан бирга боғловчи ва маълум товушларни ифодаловчи махсус белгилар пайдо бўлганлигини кўрамиз. Абу-Ҳабба ёдгорлиги пиктографик ёзувларида бўғин белгиларининг шаклланганлигини кўришимиз мумкин. Бу ерда расмлар орасида бўғин ифодалари қўлланилган.

Ларса, Ур, Эреду ёдгорликларида пиктографик ёзувларнинг янада такомиллашганлиги кузатилади. Бу ёдгорликларда расмлар тўлиқ чизилмай, энг характерли томонлари ифодаланган. Масалан, ҳайвонларнинг фақат бош қисми ифодаланиши кузатилган. Улар ҳам схематик ҳолатда чизилган, холос.

Қадимги Аккад ёдгорликларида пиктографик тасвирлар шу даражада схемалаштирилганки, мих ёки пона кўринишини эгаллаган ва шу тариқа миххат ёзувларга асос солинган¹.

Бугунги кунга келиб шу нарса аниқ ва равшан бўлмоқдаки, жаҳоннинг кўпгина тараққиётга эришган қадимги халқлари пиктографик ёзувни билишган ҳамда ўз пиктографик ёзув усуллариغا эга бўлишган. Лекин уларнинг кўплари миххат ва ҳарфли ёзув усулигача ривожлана олмаган.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларигача фанда пиктографик ёзувнинг пайдо бўлишида моноцентриқ ғоя ҳукмронлик қилиб келди, яъни бу ғояга кўра, шумерликлар пиктографияни кашф этганлар ҳамда бошқа тараққиёт марказларига тарқатганлар. Қадимги Хитой ва Хараппа пиктографияси топилгандан сўнг, пиктографияларнинг хилма-хиллиги аниқланди ва унинг пайдо бўлишида полицен-

¹ Nissen H.J. The City Wall of Uruk. Man, Settlement and Urbanism/ Ed. by P.J.Ucko R.Tringham and G.W.Dembleby. L., 1972. P.793-798.

трик ғоя пайдо бўлди. Ҳақиқатан ҳам, мезоамерика пиктографияси мисолида гапирадиган бўлсак, полицентрик ғоянинг тўғрилигига ишонч ҳосил қиламиз.

1.2. Миххат ёзувлар

Миххатлар Олд Осиёнинг энг қадимги ёзув услуби бўлиб, улар вертикал, горизонтал ва эгри чизиқ кўринишида ифодаланган. Уни ҳам дастлаб шумерликлар кашф этган. Ундан сўнг бобилликлар миххат ёзувни ўзлаштирган ва ривожлантирганлар. Аккад, Хетт давлатида, Урартуда, сурияликлар ва оссурияликлар мих кўринишли ёзувдан фойдаланишган. Шундан сўнг эронликлар ва мумкинки, ўрта осиеликлар ҳам бу ёзув туридан фойдаланганлар. Милоддан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталарида миххат халқаро дипломатик ёзувга айланган². Қадимги Шарқнинг шаҳар-давлат ҳукмдорлари бир-бирлари билан бўлган алоқа хатларини, илк давлатларнинг кодекслари ва ҳатто савдогарлар товарларининг нарх-наволарини ҳам михсимон ёзувларда ёзишганлар³.

Энг қадимги миххатлар Шумер, Аккад, Ур каби Месопатамия шаҳар харобалари ва саройларини ўрганиш мобайнида кўплаб топилган. Улар, асосан, сопол парчаларига, лой шаклларига, қоя тошларга, териларга битилган.

Қадимги замон тарихчилари Геродот ва Страбон миххатларни «Оссурия ҳарфлари», Афенет эса «Халдей ҳарфлари» деб атаганлар. Милоддан аввалги VIII асрда Оссурияда ҳарфли ёзув кашф этилгандан сўнг михсимон ёзувлар унутилиб кетган. Миххатларнинг ўрганилиш тарихи, ўқилиши ёки «қайта тирилиши» тарихи ҳам анча қизиқ.

1472 йилда венециялик Иосифат Барбаро Эроннинг Персеполь шаҳри харобаларига боради ва михсимон

² Cooper J.S. Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash-Umma Border Conflict // Sources from the Ancient Near East. 1983, P.7; Woolley L. Excavations at Ur. 2 ed. L., N., 1955; Woolley L., Litt D. Ur Excavations. Volume VI. Philadelphia, 1974.

³ Дьяконов И.М. Люди города Ура, М. 1990.

Товушда и фодаланиши	Бобил ёзуви	Минувия ёзуви	Мидия ёзуви
an			
in			
un		"	
кна			
кан			"
кау			"
га			
ги			
гу			
ар			"
ир			
ер			"
ур			"
уур			
ма			
ми			
му			
мо			
муу			"
ам			

2-расм. Миххатларнинг ўқитилиши ва турлари

Товушда ифодаланиши	Бобил ёзуви	Ниневия ёзуви	Мидия ёзуви
<i>иш</i>			
<i>уш</i>			,
<i>та</i>			
<i>ти</i>			
<i>ту</i>			
<i>ат</i>			
<i>ит</i>			"
<i>ут</i>			

	Қуёш		Тери
	Балиқ		Қулоқ

3-расм. Миххатлар

Миххат ёзуви

Товушда ифодаланмиши	Бобил ёзуви	Ниневия ёзуви	Мидия ёзуви
<i>a</i>			
<i>u</i>			
<i>y</i>			
<i>aa</i>			
<i>ë</i>			
<i>yy</i>			
<i>ba</i>			
<i>bi</i>			
<i>bu</i>			
<i>ka</i>			
<i>ki</i>			
<i>ky</i>			
<i>da</i>			
<i>di</i>			"
<i>du</i>			
<i>ka</i>			"
<i>za</i>			
<i>zi</i>			
<i>zu</i>			
<i>ka (kha)</i>			

4-расм. Миххатлар

Миххат ёзуви

Товушда ифодланиши	Бобил ёзуви	Ниневия ёзуви	Мидия ёзуви
<i>му</i>			
<i>ам</i>			"
<i>им</i>			
<i>ум</i>			
<i>но</i>			
<i>ни</i>			
<i>не</i>			"
<i>ну</i>			
<i>ан</i>			
<i>ин</i>			
<i>ун</i>			
<i>са</i>			
<i>си</i>			"
<i>се</i>			"
<i>су</i>			
<i>ас</i>			
<i>ис</i>			
<i>ус</i>			"
<i>на</i>			
<i>ни</i>			
<i>ну</i>			"

5-расм. Миххатлар

Миххат ёзуви

Товушда ифодаланиши	Бобил ёзуви	Ниневия ёзуви	Мидия ёзуви
<i>ки (khi)</i>			
<i>ку (khi)</i>			
<i>ак (akh)</i>			
<i>ик (ikh)</i>			"
<i>ук (ukh)</i>			"
<i>ту (ihu)</i>			"
<i>ха</i>			"
<i>ки</i>			
<i>ки</i>			
<i>ак</i>			
<i>ик</i>			
<i>ук</i>			
<i>ла</i>			
<i>ли</i>			
<i>лу</i>			
<i>ал</i>			"
<i>ил</i>			"
<i>ул</i>			
<i>ма</i>			
<i>ми</i>			
<i>ме</i>			"

6-расм. Миххатлар

ёзувларга дуч келади. Бу ҳақда унинг ўлимидан сўнг, 1543 йилда чоп этилган китобида маълумот берилади.

Ярим асрдан сўнг Персеполга Португалиянинг Эрондаги элчиси Антонио де Гувейа ташриф буюради ва 1611 йилда Эронда кечган ҳаётига бағишлаб ёзган китобида Персеполь, Бехистун, Сузада кўрган ёзувлар ҳақида хабарлар қолдирган.

XVII аср. Италиялик сайёҳларнинг бутун жаҳон бўйлаб кезиб юрган даври. Шундай сайёҳ ва савдогарлардан бири Пьетро делла Валле Эронга келади. Пьетро делла Валле умрининг 12 йилини шарққа — Туркия, Миср, Фаластин, Ироқ, Сурия ва Эронга саёҳат қилишга бағишлайди. У Персеполь шаҳри харобаларини кезиб юриб, Аҳамоний шаҳаншоҳ Доро қурдирган сарой деворларига битилган чизиқсимон битикларга кўзи тушади ва унинг эътиборини тортади. Ёзув бўлақларини «антиквар» совға сифатида Европага олиб кетади. Пьетро делла Валленинг умр йўлдоши узоқ вақт бу ёзувларни дугоналарига, шаҳар аёнларига кўрсатиб, «мақтаниб» юради. Негаки, унинг уйида одамзод томонидан яратилган энг қадимги ёзувлар сақланаётганлигидан мамнун ва ифтихорда эди. Унда битилган ёзув маъноси эса ўқилмай, сирлигича қолаверган.

XVIII аср. Шумер, Оссурия, Персеполь, Суза шаҳарлари харобаларидан Европага кўплаб миххат ёзув нусхалари ташиб кетила бошлайди. Сайёҳлар уларни уйларида энг кўринадиган жойларида сақлаганлар. Биринчи марта даниялик олим Карстен Нибур миххат ёзувларни тўплаш, улардан нусхалар олиш ва ўқиш ишлари билан шуғулланган. Унинг асосий ютуғи михсимон ёзувларнинг ёзилиш услубини аниқлаганлиги ва энг содда ҳарфларнинг ёзилишини тушунганлигидир.

Персеполь миххатларини тўлиқ ўқишга муяссар бўлган олим Георг Гротенфенддир. У 27 ёшида, 1802 йилда Персеполь саройида битилган Доро, Ксеркс, Гиштасп исларини муваффақият билан ўқийди ва илк мартаба миххатларнинг сирини очади.

Геродот асарлари билан яхши таниш Гротефенд, Аҳамоний шоҳлар ўз сўзларини «Мен ким, улуғ шоҳ, шаҳаншоҳ» деган сўзлар билан бошлаб, «Аҳамоний» сўзи билан тугатганлигини англаб етади ва Персеполь миҳхатларида ҳам бу сўзлар қайтарилганлигини аниқлайди. Шу тариқа миҳхат ҳарфлари ўқилди ва Қадимги Шарқ тарихи ўз сирини оча бошлади.

Инглиз олими ва сайёҳи Г. Роулинсон эса форс миҳхат ёзувларини, айниқса, Бехистун қоя битикларини муваффақият билан ўқийди. Бехистун қояси «Подшо йўли» деб номланган қадимги савдо йўлининг Ҳамадон — Бобил йўналишида, денгиз сатҳидан 520 метр баландликда жойлашган. Доронинг буйруғи билан шу қояга ёзувлар битилган. Г. Роулинсон Бехистун битиклари бўғинли ёзувлар эканлигини исботлайди. У битикларда ёзилган Бақтрия сўзини, Бақтриянинг аҳамонийлар империяси таркибига кирганлигини, унинг 12-сатраплиги, Хоразмнинг эса 16-сатраплик бўлганлигини биринчи марта ўқиган тадқиқотчидир.

Г. Роулинсоннинг энг буюк хизматларидан бири унинг оссурия миҳхатларини ўқиб, оссурияшунослик фанига асос солганлигидир. Тадқиқотчилар олимни фахр билан «оссурияшунослик фанининг отаси», деб атайдилар. Унинг илмий изланишлари натижасида фанга илгари номаълум бўлган Оссурия подшолиги тарихи кириб келди.

1.3. Қадимги Хитой пиктографик ёзуви

1899 йил. Инь тамаддуни марказий шаҳар харобалари. Милоддан аввалги XIII-XI асрларга оид бўлган моддий маданият излари. Суяк ва металл парчаларига битилган сирли ёзувлар. Уларнинг сони 100 мингдан ошиқ. Жаҳон жамоатчилиги диққат эътибори қадимги Хитой тамаддунига қаратилган ва 300 дан кўп олимлар тўпланишган. Сирли белгилар. Олимларнинг қизиқиши ортиб, устма-уст ташкил этилаётган илмий конференциялар ўз натижасини бераётгани йўқ. Энг яхши сақланган 41 мингта ёзувнинг умумий кўриниши нашр ҳам этилди⁴.

Бугунги кунга қадар эса Инь тамаддуни ёзувларига бағишланган 1200 дан зиёд илмий монография нашр юзини кўрди. Атиги 1 мингта белги-ёзув ўқилди, холос. Бу ёзув-

7-расм. Қадимги Хитой пиктографик ёзуви

⁴ Кучера С. Возникновение китайской письменности. Китайская археология 1965-1974 г. М.: «Наука», 1977. С. 84-90.

лар инсонлар исмлари, географик номлардан иборатлигига кўплаб олимлар кўникма ҳосил қилдилар. Бу ёзувлар Инь тамаддунининг ҳар хил даврига оид бўлиб, вақт ўтган сари такомиллашиб борган.

Археологлар сирли ёзувнинг тарқалиш географиясини ҳам аниқлаб бўлишди. У ҳозирги Хэнан ўлкаси ва унга қўшни ҳудудларда учради. Хитойшунос олимларнинг умумий фикрига кўра, инь ёзув услуби узоқ ўтмишга ва ривожланиш босқичларга эга. Бас, шундай экан, Инь тамаддуни илдизини қаердан излаш керак?

Ўтган вақт мобойнида Қадимги Хитой тарихида Яншао ва Луншань маданиятлари очилди ва Инь ёзув услуби ўз сирини оча бошлади, қадимги хитой ёзувларининг илдизлари ўрганила бошланди. Яншао ва Луншань ёдгорликларидан сополларга битилган белги-символлар топилди. Шу манбалар асосида Дун Цзо-бин милоддан аввалги III минг йилликда Хитойда илк ёзув пайдо бўлганлиги назариясини илгари сурди. Бу гоё кўплаб олимлар томонидан қўллаб қувватланди. Айниқса, Го Мо-жо тадқиқотларидан сўнг қадимги хитой ёзувининг пайдо бўлиши тарихи ўз ечимини топди. Унинг изланишларига кўра, Қадимги Хитой ёзувига бундан 5-6 минг йиллар олдин асос солинган бўлиб, энг қадимгиси Яншао маданиятига оид Баньпо ёдгорлигидан топилган сополларга битилган белгилардир. Бу белгилар сополларга ўткир асбоб билан тирнаб ёзилган бўлиб, оддий чизиқ, бурчак, қармоқ, қўшув, айирув шаклидадир.

Го Мо-жонинг ёзишича, «... бу белгиларнинг маъносини ҳозирча ўқий олмаган бўлсак-да, бизнинг аждодларимиз ўз фикрини шу белгилар асосида ифодалай билганлиги — хитой ёзувининг ибтидоси, хитой иероглификасининг бошланишидир»⁵. Албатта, Го Мо-жо тадқиқотларининг камчилик томонлари ҳам бор. У, энг аввало, Баньпо ва Инь ёдгорликлари ёзувларини таққослаб ўрга-

⁵ Кучера. С. Возникновение китайской письменности. С. 87

ниши керак эди. Бу ёзувларнинг битилган вақти орасида икки минг йиллик давр бўлса-да, мутаносиблик ёки номутаносиблик томонлари ўрганилмаган. Ахир, у хитой ёзувининг илдизи тўғрисида фикр билдирди-да.

Го Мо-жо билан бир вақтда, у билан параллел равишда тадқиқотлар олиб борган бошқа бир хитой олими Юй Син-у касбдошининг хатосини такрорламади. Унинг тадқиқотларида Баньпо ва Инь ёдгорликлари ёзувлари таққосланди. Иккита ёзувда сон белгиларининг бир хил тарзда ифодаланганлиги, найза ва маъданларнинг ифодаланиши бир хил кўринишда белгиланганлиги исботлаб берилди. Шу тариқа Қадимги Хитой тамаддуни Қадимги Шарқ тамаддунининг энг қадимий ўчоқларидан бири сифатида фанга кирди.

Баньпо ва Инь ёдгорликлари белгиларида, ҳақиқатан ҳам, ўхшашликлар бор. Мумкин, бу тасодифдир, чунки белгилар жуда оддий қилиб ифодаланган, уларнинг генетик алоқадорлик бирлиги хусусида илмий изланишларни тўхтатмаслик кераклиги табиий ҳол, албатта.

Худди шундай бўлди, сўз Гуань (Луншань) топилмалари ҳақида, у ердан топилган иккита сопол идиш сиртида битилган ёзувлар тўғрисида бормоқда.

Луншань белгилари	Инь белгилари		
			
	Қуёш	Олов	Тоғ
			

8-расм. Қадимги Хитой – Луншань ва Инь битиклари

Биринчи идишда болта ифодаланган бўлиб, Баньпо ва Инь ёдгорликлари белгиларида ҳам болталар худди шу алфозда ифодаланган. Иккинчи идишда қуёш, олов ва тоғ бирга ифодаланган бўлса, Инь битикларида улар алоҳида чизилган, лекин тасвирий жиҳатдан бир хил ифодаланган. (8-расм) Луншань ёзуви, ҳақиқатан ҳам, вақт жиҳатидан Баньпо ва Инь ёзувларини боғлайдиган энг ноёб топилмадир. Ўтказилган тадқиқотлар Хитойнинг пиктография белгилари ва иероглификасининг генетик жиҳатдан ягона бир йўналишда ривожланиб келганлигини исботлайди.

ЎЗБЕКИСТОН — ИЛК ЦИВИЛИЗАЦИЯ БЕШИКЛАРИДАН БИРИ

Ёзув илк цивилизацияларнинг асосий белгиси ҳисобланади. Инглиз олими Г. Чайлд ёки ҳозирги замон рус тадқиқотчиси В. Гуляев ёзувни илк шаҳарларнинг ва цивилизацияларнинг асосий белгиларидан бири деб билдилар⁶. Ўзбек археологи ва тарихчи олими Темур Ширинов эса урф-одатларга кучли бўйсинувчи, оғзаки ижод ривожланган, давлат бошқаруви эса кам ривожланган жамоаларда ёзувнинг бўлишини илк шаҳарларнинг иккинчи даражали белгиси деб ҳисоблайди⁷.

Бизнинг фикримизча, илк шаҳарлар ва улар билан бир тарихий жараёнда вужудга келадиган дастлабки давлатлар бошланғич ёзув усули, яъни инсон ўз фикрини ифода этишисиз вужудга келиши мумкин эмас. Чунки, шаклланган илк давлатларнинг ҳисоб-китоб, ёзишмалар ва алоқа ишлари бўлиши табиий ҳол. Фикримизча, бойликнинг ошиши соннинг, хўжаликни бошқариш жараёнининг мураккаблашиши эса ёзувга эҳтиёж туғдирган.

Биз кўриб ўтдикки, Месопатамиядаги энг қадимги шаҳар-давлат — Шумерда мил.ав. IV минг йилликда ёзув илк бор расм, сўнг миҳсимон белгилар кўринишида пайдо бўлган. Мил.ав. III минг йиллик сўнггида Миср иероглификаси пайдо бўлиши билан ягона Миср шоҳлиги вужудга келган⁸.

⁶. Childe V.G. The urban revolution // Town planing Review. Vol. 21. P. 9-16; Яна қар.: Гуляев В.И. Города и государства мая (Структура и функции города в раннеклассовом обществе). М., 1979. С. 19.

⁷. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура на юге Средней Азии. Самарканд. 1993.

⁸. История древнего мира. Часть I. М., 1983.

Инсоният тарихида ҳарфларга асосланган ёзувга мил.ав. II минг йиллик охирида финикияликлар асос солган. Шу ёзув асосида оромий, грек алфавитлари пайдо бўлган (19-расм). Ўрта Осиёда ҳам араб ёзувига қадар юнон, оромий ёзуви асосида пайдо бўлган қадимги бақтрия, хоразмий, сўғдий ёзувлари бўлганлиги археологик манбалар асосида ўз исботини топмоқда.

Э.В. Ртвеладзенинг фикрига қараганда, Ўрта Осиё ёзув пайдо бўлган ҳудудга кирмайди⁹. Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги кунгача бўлган археологик манбалар бу ҳақда ёзишга имкон бермай келди. Қадимги Хоразмда жойлашган Катта Ойбуйирқалъа ёдгорлигидан 1979 йилда Мирзамурод Мамбатуллаев томонидан топилган, мил.ав. VI—V асрларга оид хумга битилган қисқа оромий ёзуви энг қадимги ёзув ҳисобланади¹⁰. Қўйқирилган қалъа, Амударё хази-насидан ҳам оромий ёзувида битилган хатлар топилган¹¹.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши хусусида Сополли маданияти ёдгорликларидан янги маълумотлар тўшланди. Сополли маданияти — сўнгги бронза даврига оид, ҳозирги Жанубий Ўзбекистон ва Жанубий Тожикистон ҳудудларида истиқомат қилган аҳоли қолдирган қадимги маданият илдизларидир. Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликлари академик А.А. Асқаров томонидан фанга киритилган. Профессор Т.Шириновнинг тадқиқотларига кўра, Сополли маданияти аҳли Ватанимиз ҳудудида энг биринчи бўлиб илк шаҳар маданиятига асос солган. Америкалик археолог, Калифорния университети профессори Ламберг-Карловский Сополли маданиятини «Окс цивилизацияси» деб аташни

⁹ Қараг: Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. — Т., 2000.

¹⁰ Мамбетуллаев М. Хум с городище Айбуйир-кала с древнейшей надписью в средней Азии // Вестник Каракальпакского филиала АН УзССР. 1979. №-1.

¹¹ Зеймаль Е.В. Амударинский клад. Каталог выставки. М.: «Аврора», 1979.

таклиф этган бўлса, италиялик археолог, Болония университети профессори Мавруцио Тоси «Турон цивилизацияси» деб аташни таклиф этганлар.

Чет эллик тадқиқотчилар Сополли маданиятига нисбатан «цивилизация» иборасини ишлатишганларида Жарқўтон ёдгорлигидан ёзувнинг топилишига умид қилган бўлсалар, ажаб эмас. Худди шундай илмий янгилик юз берди. Ушбу рисолада Сизларнинг эътиборларингизга биринчи марта Сополли маданияти пиктографик ёзувлари ҳавола этилаётир. Зеро, Сополли маданияти, Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги цивилизация ўчоғи деб эътироф этиляптими, демак, Сополли маданиятининг ёзуви тўғрисида ҳам мавжуд манбалар асосида фикр юритиш лозим бўлади¹².

II.1. Сополлитепанинг пиктографик ёзувлари

Маълумки, Сополлитепа сополларига битилган белгиларни А.А. Асқаров жамлаб чоп қилган, лекин бу белгиларнинг ёзув эканлиги хусусида муаллиф фикр билдирмайди. Бу белгилар, асосан, хум, кўза каби сопол идишлар ясалгандан сўнг, лойлик пайтида чизилган, шундан сўнг идишлар ангобланган ва пиширилган. Пиктографик ёзувлар деб эътироф этилаётган ушбу белгиларни Сополли маданиятининг хронологик даври асосида ёритишни методик жиҳатдан тўғри деб ҳисоблаймиз, негаки идишларда ифодаланган белгилар сони ва шаклининг ўсиб ёки камайиб бораётганлигини кузатиш ҳам муҳим илмий жараён ҳисобланади¹³.

1969-1973 йиллар мобайнида Сополлитепа ёдгорлиги тўлиқ қазиб ўрганилган ва 29 та белги чизилган идишлар

¹² Чориев З., Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ҳақида айрим мулоҳазалар // Жайхун. Термиз давлат Университетининг хабарномаси. 2005. №-2. -Б. 19-26.

¹³ Қаранг: Асқаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977: Яна қаранг: Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура на юге средней Азии. Самарканд, 1993.

топилган. Уларни академик А.А. Асқаров, шаклларига қараб 8 та гуруҳга ажратган¹⁴. Биринчи гуруҳ белгилар ярим ой шаклида бўлиб, шу сингари 4 та белги топилган. Иккинчи гуруҳ белгилар тортилган камон шаклида бўлиб, шу белги марказига перпендикуляр тўғри чизиқ тортилган. Сополлитепадан худди шундай 5 та шакл-белги топилганлиги қайд этилган. Учинчи гуруҳ белгилар параллел икки чизиқдан иборат бўлиб, уларнинг топилган сони 6 та. Фақат биттасида, яъни параллел иккита чизиқни марказидан бирлаштирувчи учинчи тўғри чизиқ чизилган, натижада «Н» ҳарфи кўринишидаги белги ҳосил бўлган. Тўртинчи гуруҳ белгилар хоч шаклидадир: ҳаммаси бўлиб тўртта шундай белги топилган. Бешинчи гуруҳ белги битта идишда ифодаланган бўлиб, иккита айланани бирлаштирувчи тўғри чизиқдан иборат. Ушбу белгини «арава» кўриниши деб талқин қилиш мумкин, чунки Ўрта Осиё қоя тош суратларида арава худди шу кўринишда тасвирланган¹⁵. Олтинчи гуруҳ белгилар шакл жиҳатидан биринчи гуруҳ, яъни ярим ой кўринишидаги белгиларга ўхшайди, лекин ниҳоятда кўп букилган ҳолатда тасвирланган (4 та). Еттинчи гуруҳ белгилар «А» ҳарфини эслатувчи белги бўлиб, учта худди шундай белги топилган. Саккизинчи гуруҳ белгилар илон шаклини эслатувчи белгилар бўлиб, иккита белгида илон тасвирига монанд белги ифодаланган.

Сополларда ифодаланган ушбу белгиларнинг қандай фикрни ифодалаганлигини ҳозирча аниқ айтиш қийин, бу борада тадқиқотчиларнинг ягона бир фикрга келишлари ҳам мушкул иш. Ҳозирча бу борада тўхталмайликда, белгиларнинг вазифаси хусусида, яъни улар илк ёзувми ёки бошқа вазифани бажарганми, деган саволга ечим топайлик. Бу борада учта фикрни билдириш мумкин.

¹⁴ Асқаров А.А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973. Табл. 31

¹⁵ Хужаназаров М. Наскальные изображения Ходжакента и Каракияся. Самарқанд, 1996.

Биринчи фикр шундан иборатки, бу белгиларни кулолларнинг уста белгиси деб айтиш мумкин. Аммо бу фикрга қарши талайгина далиллар мавжуд. Бу далиллар шундан иборатки, мавжуд белгилар маълум бир шаклли идишларда чизилган, холос (хум, кўза, қасқон). Сополли маданиятига энг кўп характерли бўлган ваза, қадаҳ, банка сингари идишларнинг бирортасида белгилар учрамайди. Яна шунни айтиб ўтиш жоизки, жуда кам сонли идишларда белгилар чизилган. Сополлитепа ёдгорлигининг тўлиқ қазиб очилганлиги ва минглаб сопол идишлар топилганлиги ҳамда фақат 29 та белги чизилган идишнинг учраши кулолларнинг ясаган идишларига белги қўйиш одат бўлмаганлигидан далолат беради. Бу белгиларнинг кулол белгиси эмаслигига яна бир далил: худди шу шаклдаги белгиларнинг тарқалиш географияси жуда кенг, яъни Жанубий Туркменистон, Шимолий Афғонистон, Марказий Эрон, Ҳиндистон ҳудудлари бронза даври ёдгорликларида ҳам худди шундай белгилар сополларда чизилганлиги кузатилган¹⁶. Сополлитепадан топилган мунчоқ-туморларда ҳам худди шу шаклларда чизилган белгиларнинг топилиши бу белгиларнинг кулолларнинг уста белгилари эмаслигини тасдиқловчи манбалардир.

Ушбу белгиларнинг вазифаси хусусида гап кетганда, патриархал оилаларнинг тотем белгиси деган иккинчи фикрни ҳам айтиш мумкин. Бу фикрга хизмат қиладиган қандай далилларни келтириш мумкин? Маълумки, Сополлитепа ёдгорлигида 8 та маҳалла жойлашганлиги кузатилган. Юқорида эслаб ўтганимиздек, А.А.Асқаров топилган жами 29 та белгини шаклларига қараб 8 та типга ажратган¹⁷. Демак, ҳар бир жамоанинг ўз тотем белгиси бўлган деган тушунчани айтиш мумкин. Бундан ташқари, туморларда ушбу белгиларнинг учраши ҳам тотем белги эканлигини кўрсатувчи далил деб ҳисоб-

¹⁶Сарианиди В.И. Бактрия в эпоху бронзы // Советская археология. 1974. № 4. с. 49-71; Ali Hakemi. Shahdad. Roma, 1977.

¹⁷Асқаров А.А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973. Табл. 31.

лаш мумкин, лекин бу фикрга қарши бир далил борки, яъни, худди шундай белгилар бронза даврига оид жуда кўплаб илк шаҳар сополларида учраши Сополлитепа патриархал оилаларининг тотем белгиси деган фикрга қарши далиллардир.

Сополларда чизилган ушбу белгиларни, албатта, пиктографик ёзув деб аташ ҳақиқатга яқин. Негаки, Қадимги Шарқ тарихига эътибор берадиган бўлсак, ёзувлар, яъни ҳарфли ёзувларнинг пайдо бўлишига қадар бир неча босқичларни босиб ўтган. Юқорида эслаб ўтганимиздек, энг қадимги ёзувлар расм кўринишида бўлиб, инсонлар ўз фикрини ҳар хил расм ва белгилар ёрдамида ифодалаган. Сополлитепа ва Жарқўтон сополларида учрайдиган белгиларни худди шундай ёзув усули деб аташ мумкин. Бу фикрни қуйидаги археологик далиллар ёрдамида исботлаш мумкин. Биринчидан, улар ниҳоятда кам учрайди: иккинчидан, ушбу тасвирларнинг тарқалиш географияси анча кенг, яъни Сополли маданиятига турдош бўлган Қадимги Шарқ илк шаҳар маданиятлари тарқалган ҳудудларга хос бўлган одат. Агар кулолларнинг уста белгиси дейилганда, ҳар бир ёдгорликда ушбу белгиларнинг ўзига хослик анъаналари сақланган бўлиши лозим эди. Сополлитепа патриархал оилаларининг тотем белгиси деб аталса, тарқалиш географияси бунчалик кенг бўлмаслиги лозим эди. Ҳар бир

9-расм. Сополлитепа. Арава ғилдираги ифодаланган ёзув

ёдгорликларга оид патриархал оилаларнинг бошқа жойларда учрамайдиган ўзига хос белгилари бўлиши лозим. Демак, Сополлитепа кулолчилигида учрайдиган бу белгиларни пиктографик ёзув деб аташ ҳақиқатга яқин ва бу белгиларнинг ривожланиш босқичини Жарқўтон ёдгорлиги сополларида учрайдиган белги-ёзув асосида кузатишимиз мумкин.

II. 2. Жарқўтоннинг пиктографик ёзувлари

Жарқўтон даврига келиб сополларда ифодаланган пиктографик белги-ёзувларнинг такомиллашганлигини кузатиш мумкин. Бу даврда ҳам пиктографик белги Сополли давридаги сингари маълум бир сопол идишларда, яъни хумлар, кўзалар ва қасқонларда учрайди. Бугунги кунгача Жарқўтон даврига оид сополларда 46 хил белги-ёзув битилганлиги аниқланди. Айрим белгилар сополларда 2-3 мартадан учраса, жуда кўп белгилар бир марта чизилган ва шаклан бошқа қайтарилмайди.

Сополли давридаги белгилар сингари Жарқўтон даври пиктографик белги-ёзувларини шаклига қараб гуруҳларга ажратишнинг иложи бўлмади, негаки улар шаклан турлича ва такрорланмасдир. Сополли даврида битта белги доимо алоҳида ифодаланган бўлса, Жарқўтон даврига келиб, ҳар хил шаклларнинг бирга ифодаланиши кузатилди. Пиктографик шаклларнинг бирга ифодаланиши ёзувнинг давр жиҳатидан такомиллашуви жараёнини кўрсатувчи аломатдир.

Жарқўтон даври пиктографик белги-ёзувлари орасида хоч энг кўп учрайдиган белги ҳисобланади. Хоч нафақат сополларда, балки, Сополлитепа ва Жарқўтон тумор ва муҳрларида ҳам кенг тарқалган. Сополли даври пиктографик белги-ёзувларида хоч доимо алоҳида учраса, Жарқўтон даврига келиб, хоч алоҳида учраши билан бирга, ярим ой шакли ичида, айлана шакли ичида учраши билан биргаликда, хочга қўшимча чизиқларнинг чизилиши ҳам харак-

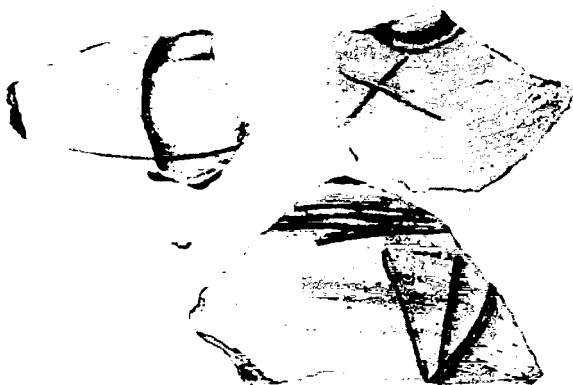
10-расм. Жарқўтон. Пиктографик белги-ёзувлар кўриниши

терлидир. Бу жараён хоч белгисидан пиктографик ёзув сифатида фойдаланишда кенг қўлланилганлигидан дарак беради.

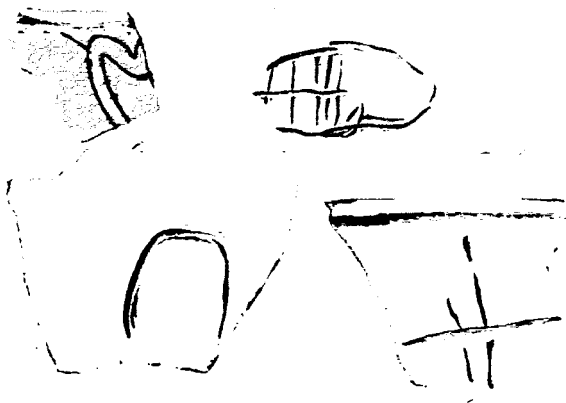
Қадимги Шарқ илк шаҳарларининг иқтисодий асоси асосан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган. Шундай экан, омоч ёрдамида ер ҳайдашни ифодалаш пиктографик белги-ёзувда ифодаланиши кутилган сюжетлардан бири ҳисобланади. Худди шундай ифода Жарқўтон пиктографик белгиларида ҳам кузатилади (9-расм, 11 ифода). Бу белгиларнинг ҳақиқатдан ҳам омоч эканлигини Миср пиктографиясида ифодаланган омоч тасвиридан билса ҳам бўлади¹⁸.

Маълумки, бронза даврида илк механикага асос солинган. Кулолчилик чархининг, араванинг кашф этилиши

¹⁸Аскарлов А.А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973. Табл. 30.

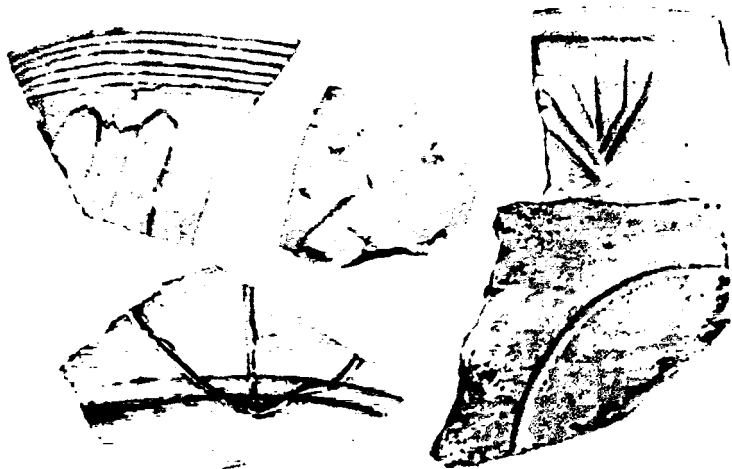

11-расм. Жарқўтон. Пиктографик ёзув

12-расм. Жарқўтон. Пиктографик ёзув

бунга мисол бўлади. Шундай экан, арава илк айланма механизмининг ҳам пиктографик белгиларда ифодаланиши кутилган ҳол деб ўйлаймиз ва Жарқўтон сополларида учрайдиган айлана ва айлана ичида чизилган, ўзаро марказда кесишувчи чизиқларни арава филдираги деб ҳисоблаш мумкин (9-расм, 13-ифода).

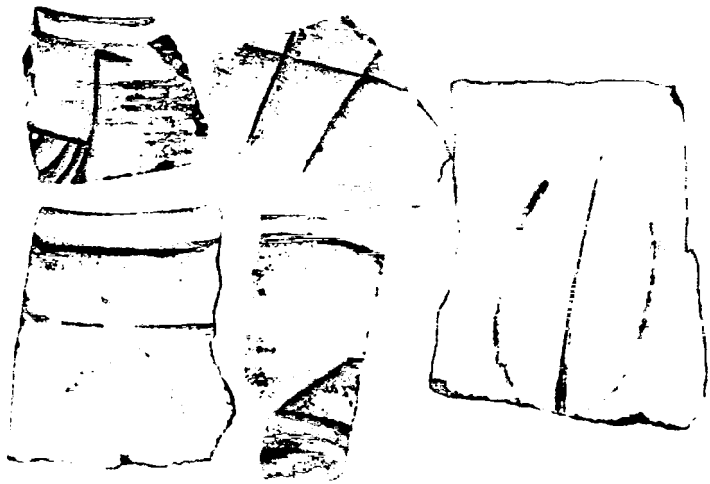
13-расм. Жарқўтон. Пиктографик ёзув

Жарқўтон қабрларида бронзадан ясалган «нарвон» нусхасининг учраши жуда кўп маротаба кузатилган¹⁹. Тадқиқотчилар «нарвон» нусхасининг қабрларда учрашини нариги дунёга ўтиш ёки анимистик тушунчалар билан боғлайдилар²⁰. Жарқўтон пиктографик белги-ёзувларида ҳам «нарвон»нинг ифодаланиши кузатилади (15-расм). Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, Марказий Эронда жойлашган Шаҳдод ёдгорлиги пиктографик ёзувлари орасида ҳам «нарвон» тасвири туширилган ифодали ёзувнинг учраши Ўрта Осиё ва Эрон пиктографик ёзувларидаги параллелликлар хусусида гапиришга имкон яратади²¹. Умуман, Шаҳдод ёдгорлиги сополларида пиктографик белги-ёзувнинг анча ривожланганлигини кузатиш мумкин. У ерда 333 та белги алоҳи-

¹⁹ Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. С. 13-37.

²⁰ Ўша жойда. Табл. 31; Яна қаралсин: Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. Ташкент, 1983. Табл. XLV. 15.

²¹ Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. — Б. 46.

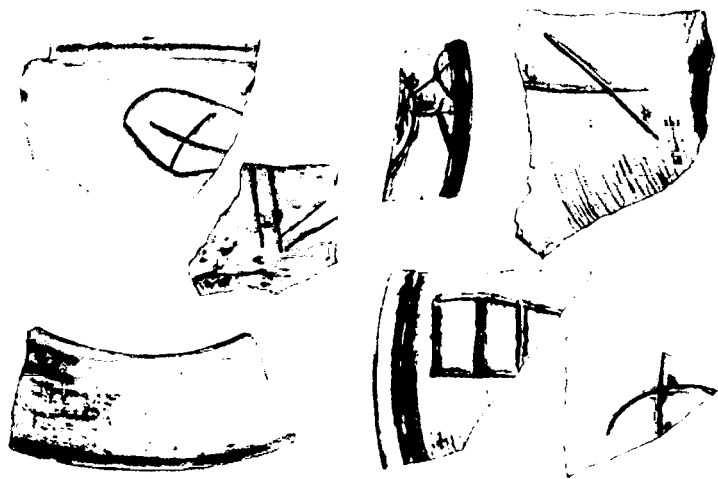
14-расм. Жарқўтон. Пиктографик ёзув

да ифодаланганлиги, 273 та пиктографик ёзувда эса белгиларнинг уйғунлашганлиги ва бир жойда ёзилганлигини айтиб ўтиш лозим. Шаҳдод ёдгорлигидан топилган сополларда битилган белгилар профессор Али Ҳакимий томонидан пиктографик ёзув сифатида эътироф этилган²².

Хараппа маданиятида ҳам пиктографик ёзувлар аниқланган ва С. Лангдон ва Э. Маккейлар томонидан ўрғанилган. Уларнинг фикрича, ҳинд браҳма ёзуви айнан мана шу пиктографик белги-ёзувлар асосида вужудга келган²³. Биз Жарқўтон пиктографик ёзувларини бирон бир алфавитга асос бўлган деган фикрдан йироқмиз, негаки бу белгиларнинг ривожланиш босқичларини ҳозирча ашёвий манбалар асосида кузатишнинг иложи йўқ. Сополли маданиятининг сўнгги — кўзали, мўлали босқичлари сополларида бирорта ҳам белги чизилмаган. Бу ҳолат Сополли маданияти пиктографик ёзув усулининг

²² Ali Hakemi Shahdad. P. 665.

²³ Ali Hakemi. Shahdad. P. 665-688.

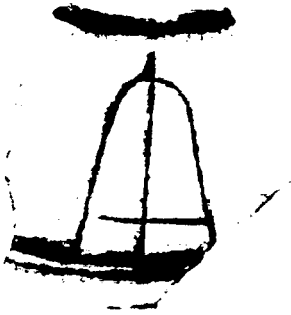
15-расм. Жарқўтон. Пиктографик ёзув

унутилганлигидан, даврий жиҳатдан ривожланмаганлигидан далолат беради. Сополли маданияти пиктографик белги-ёзувларининг Жанубий Туркменистон, Марказий Эрон, Хараппа маданиятларида тарқалган пиктографик ёзувлар билан бир хиллиги ёки ўхшашлиги ўша халқлар билан жуда яқин маданий алоқада бўлганлигидан далолат беради.

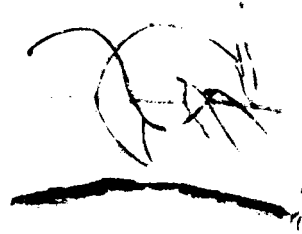
II. 3. Ғоз ёдгорлиги пиктография ёзуви

Шеробод воҳасидаги Уланбулоқсой ўзанининг бошланғич оқимлари Добилсой деб аталади. Добилсойнинг ўнг соҳилида Добилқўрғон ёдгорлиги жойлашган. Бу ёдгорликка илк темир даврида асос солинганлиги Э.В. Ртвеладзе томонидан 1974 йилда қайд этилган²⁴. Добилсой ёдгорлигидан 10-12 км қуйида Ғоз қишлоғи жойлашган.

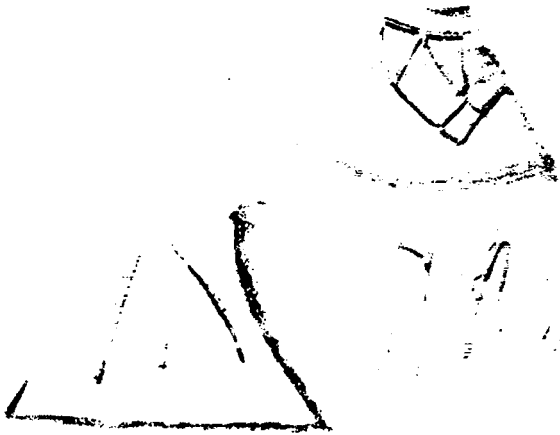
²⁴ Ртвеладзе Э.В. Разведочное изучение памятников на юге Узбекистана. Древняя Бактрия. Л.: «Наука», 1974.

16-расм. Жарқўтон. Камон шаклли пиктографик ёзув

17-расм. Жарқўтон. Зооморф шаклли пиктографик ёзув

18-расм. Жарқўтон. Икки ёки учта белгининг бирга ифодаланиши

Шу қишлоқ ҳудудида 4 та кориз услубида қазилган сунъий суғориш шохобчалари ва учта археологик ёдгорлик жойлашган. Уларнинг энг қадимгиси Ҳозтепа бўлиб, илк темир даврига оид. Шу ёдгорликдан илк темир даврига оид сополлар мажмуалари ва тошдан ясалган кели топил-

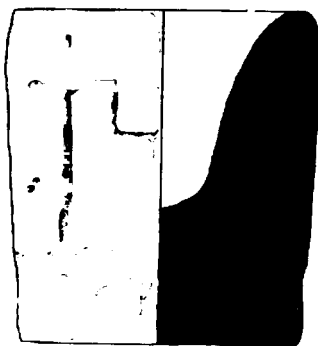
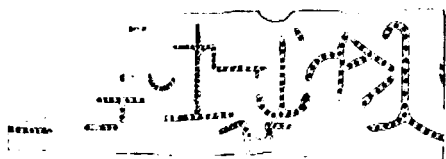
ди. Шу топилмалар асосида Ғоз қишлоғида жойлашган коризларни ҳам илк темир даври билан даврлаш мумкин.

Аҳамонийлар даврида Бақтрияда тошдан тегирмонтош, ўғир, қайроқлар, мунчоқлар ясалган. Бу борада Ғоздан топилган ўғирга алоҳида тўхталиб ўтишни лозим кўрдик, негаки бу топилма Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши хусусида ўта янги маълумотларни беради.

Кели юмшоқ таркибли монолит тошдан ясалган бўлиб, баландлиги 22 см, эни 20 см. Кели косасининг чуқурлиги 12 см. Идишнинг ташқи тарафида 13 та пиктографик белги ёзувлар мажмуаси жойлашган (19-расм). Юқорида Сополли маданияти даврида пиктографик белги-ёзувларнинг тарқалганлиги хусусида фикр юритдик. Ғоз қишлоғидан ушбу топилманинг топилиши Бақтрияда пиктографик ёзувнинг ривожланиши тўғрисида янги маълумотлар берди. Агар бронза даврида, Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликларида пиктографик ёзувлар оддий ва алоҳида битилган бўлса, Ғоздан топилган ўғир сиртида 13 та белгининг ёзув сифатида бирга ифодаланганлигини кузатамиз. Улар тошга ўйиб ишланган, шакл жиҳатидан ҳам анча ривожланган — оддий ва мураккаб шаклларда ифодаланган.

Ўғирдаги битикларни Миср иероглиф ёзувлари билан таққослаб кўрдик. Албатта, бу оддий таққослаш эди. Чунки бақтрияликлар Миср иероглиф услубида ёзишмаган. Шундай бўлсада, иккита белгининг ўзаро мос тушганлигининг гувоҳи бўлдик. Бири «ҳақиқат», иккинчиси «нариги дунё» тушунчаларини берди. Биз, Ғоз ёдгорлиги пиктографисини таққослаб ўқидик, демоқдан йироқмиз. Уларнинг ёзув эканлигига ишора қиляпмиз, холос.

Ўғир (кели) форс тилида «ҳована» деб аталиб, маздапарастликда оташкаданинг энг муҳим ашёларидан бири ҳисобланган. Ҳавм гиёҳи ҳованада янчилган ва ундан ҳавм урф-одатида ишлатиладиган шарбатлар тайёрланган.

19-расм. Ғоз. Ўғирдаги
пиктографик битик

Зардўштийликда бомдоддан чошгоҳгача бўлган вақтда ўқиладиган дуолар «ҳовангоҳ» деб аталади. «Ҳована» термини яна бир диндорлар гуруҳи, зардўштийликдаги дин пешволари — «ҳован»лар билан ҳам боғланади. Ҳованлар илоҳий Язишна маросимини ўтказишда масъул кишилар ҳисобланиб, ҳавм шарбатини тайёрлаш уларнинг зиммасида бўлган.

Келининг ясалиши илк темир даврига оид тоштарошлик санъатидан гувоҳлик берса, вазифаси хусусида унинг зардўштийлик динида илоҳийлик маъно касб этиши юқорида келтириб ўтилган маълумотлардан маълум бўлди.

Айтмоқчимизки, ўғир сиртида зардўштийлик маросимларига оид воқеликлар ифодаланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Биз таърифлаган кели келажакда фанда «Ғоз топилмаси» деб аталса, ажаб эмас. Бу топилмада биз пиктогра-

фик белгиларнинг пиктографик ёзув сифатида ривожланганлигининг гувоҳи бўлдиқ. Ушбу нашрдан сўнг ёзув тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар бу топилмага, келининг сиртида битилган ёзувга, алоҳида эътибор берадилар, деб умид қиламиз.

II. 4. Оромий ёзуви

Қадимги Шарқда оромий ёзувининг пайдо бўлиши бевосита семит қабилалари уюшмасига кирган оромийлар билан боғлиқ. Даставвал Суриянинг чўл қисмида истиқомат қилган оромийларнинг Сурия ва Месопотамиянинг деҳқончилик учун қулай бўлган унумдор воҳаларига келиб ўрнашиши милоддан аввалги II минг йилнинг охирида содир бўлган. Милоддан аввалги XI—VIII асрларда оромийларнинг Месопотамия ҳудудида бир қанча кичик давлатлари вужудга келган. Суриянинг Дамашқ ва Хамат ҳудудлари оромийларнинг муҳим марказлари ҳисобланган. Бу қабилла номи билан аталган оромий ёзуви шимоли-ғарбий семит тилига мансуб бўлиб, қадимги яҳудий ва финикия тили билан қардош. Тахминан милоддан аввалги I минг йилликдан оромий ёзувида финикия ҳарфлари қўлланила бошланган. Оссурия давлати томонидан оромийларнинг оммавий равишда кўчирилиши, Тигр ва Ефрот дарёлари оралиғидаги ҳудудда оромийларнинг кенг тарқалиши, савдогар ва тижоратчилар томонидан савдода оромий тилининг кенг қўлланилиши милоддан аввалги I минг йилликда Месопотамияда оромий тилининг асосий мулоқот тилига айланишига олиб келган. Милоддан аввалги VII—VI асрларда ўрганиш учун қулай 22 ҳарфдан иборат оромий ёзуви Олд Осиёда ҳукмрон бўлган аккад, шумер ва урарту миҳхатларининг қўлланилишини кескин камайтирган.

Милоддан аввалги VI—IV асрларда кўплаб халқ ва элатларни ўз тасарруфига бирлаштирган, Кичик Осиёдан

Сирдарё бўйлари ва Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонгача улкан сарҳадларни таркибига қамраб олган дунёнинг энг қадимги ва улкан империяси аҳамонийлар Эронда оромий тили маъмурий бошқарув ва иш юритувчи тилга айланган.

Оромий котиб Эронда маҳаллий форс, Мидияда мидиялик, Ўрта Осиёда парфиялик, бақтриялик, сўғдлик ва хоразмлик амалдорнинг оғзаки талаффузи давомида маъмурий ва бошқа ишларни оромий тилида расмийлаштирган. Табиийки, ҳар бир вилоят (сатраплик) амалдори оромий котибга маъмурий ишларни ўз тилида баён этган. Котиб эса айтиб бир пайтда ҳар бир амалдорнинг маҳаллий тилда баён этган фикрини оромий тилига ўгира борган. «Айтиб шу жараён туфайли, — деб таъкидлайдилар археолог ва тарихчи-лингвист олимлар Э.В.Ртвеладзе, В.А.Лившиц, — оромий ва маҳаллий (Ўрта Осиёда парфия, бақтрия, сўғд, хоразм) тилларининг ўзига хос лексик ва грамматик мутаносиблиги юзага келган. Шу билан бир вақтда оромий тилига маҳаллий тилларнинг таъсири кучайган, оромий тилига, айтиб, маҳаллий маъмурий атамалар ва иборалар кириб борган, оромий сўзлар тузилиши ўзгара борган».

Таъкидлаганимиздек, Ўрта Осиёда оромий хатининг энг қадимги намунаси милоддан аввалги V—IV асрга оид. Сопол идиш — хум сиртига битилган бу ёзув археолог олим М.Мамбетуллаев томонидан Катта Ойбуйирқалъа шаҳрини ўрганиш давомида топилган. Мутахассислар фикрича, бу хат бўлаги хоразм ёзувида эмас, балки оромийда бўлган. Гарчанд шундай бўлса-да, бу хат оромий ёзувининг Окс ва Яксарт оралиғидаги сарҳадда тарқала бошлаганининг илк-намунаси сифатида муҳим аҳамият касб этади.

II. 6. Юнон (эллинизм) даври ёзуви

Милоддан аввалги 330 йилда аҳамонийлар Эрони давлати ҳукмронлигига барҳам берган македониялик Искандар (Александр Македонский) бошчилигидаги грек - македон қўшинлари 329 йилдан Трансоксиания (Окс ва Яксарт дарёлари оралигидаги ҳудуд) га юриш бошлаганлар. Милоддан аввалги 329-327 йилларда Спитамен бошчилигидаги сўғд ва бақтрияликларнинг қаттиқ қаршилиқ кўрсатишига қарамасдан, Окс ва Яксарт дарёлари оралигидаги ҳудуд македониялик Искандар қўшинлари томонидан эгалланган. Македониялик Искандар бошчилигидаги грек-македон қўшинларининг Сўғд ва Бақтрия ўлкаларига юриши катта вайронагарчилик ва ҳалокати билан ажралиб туради. Бу жараёни Сўғд ва Бақтрияда мавжуд бўлган шаҳарларнинг грек-македон қўшинлари томонидан эгалланиши (Афросиёб—Мароқанд), бу ўлкалардаги аксарият қишлоқ ва шаҳарларда ҳаёт изларини батамом сўнишига олиб келган. Биргина, Сурхон воҳасида македониялик Искандар босқини арафасида мавжуд бўлган 40 дан ортиқ қишлоқ, қалъа ва шаҳарларнинг аксарияти грек-македон қўшинларининг ҳарбий муҳорабасидан сўнг батамом ҳалокатга юз тутган. Македониялик Искандарнинг юриши давомида қайта тикланган ва янгидан асос солинган шаҳар ва шаҳар-қалъалар ўзининг илк босқичида грек-македон қўшинларига ҳарбий таянч бўлиб хизмат қилган. Иқтисодий ва маданий ҳаётнинг қайта тикланиб изга тушиши эса Салавкийлар ҳукмронлиги даврида содир бўла бошлаган. Юнон-Бақтрия давлати шаклланган даврда (милоддан аввалги III асрнинг 50- йилларида) бу ўлкаларда иқтисодий ва маданий тараққиёт жараёни янада жадаллашган, илғор юнон ва маҳаллий (бақтрия, сўғд) маданиятларининг ўзаро бирикуви ва ҳамкорлиги содир бўлган.

Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги ўлкаларнинг (Бақтрия, Сўғд, Хоразм) милоддан аввалги IV асрнинг охири

ва милоддан аввалги I асрга қадар мавжуд бўлган ёзувлар тарихига мурожаат этсак (тарихчи лингвист олим В.А. Лившиц, Э.В. Ртвеладзе ва ҳ.к.) аҳамонийлар Эрони давлатининг македониялик Искандар бошчилигидаги грек-македон қўшинлари томонидан забт этилишидан сўнг ҳам идора ишларини оромий тилида юргизиш давом этганлигини кўрамиз. Айтиб бериш керакки, бу давлат ишлари юритилишда қадимги грек тили ва ёзуви ҳам қўлланилган.

Ўзида юнон шаҳарсозлик хусусиятларини тўла мужассам этган Ойхоним ўрнидаги шаҳарда (Ойхоним Қундуз дарёсининг Амударёга қўшилиш жойида жойлашган эллинизм даври шаҳри. Даставвал бу шаҳар таниқли француз археолог олими П.Бернар томонидан Оксдаги Искандария деб аниқланган эди. Кейинчалик П.Бернарнинг шоғирдлари Ф.Грэнне, К.Рапэнлар бу шаҳарни Юнон-Бақтрия шоҳи Евкратид номи билан боғлаб Евкратидия деб атаганлар) қадимги грек ёзуви намуналарининг жуда кўплаб топилиши Юнон-Бақтрия давлатининг расмий бошқаруви юнон тилида юритилганлигидан дарак беради. Милоддан аввалги III—I асрларга оид юнон хатлари намуналари Ўзбекистон ҳудудида Кампиртепа шаҳар-қалъасида (XX асрнинг 70-йилларида Э.В. Ртвеладзе бошчилигидаги тадқиқотлар), Бақтрия ўлкасининг таркибий қисми бўлган Жанубий Тожикистоннинг Ёвон (Т.И. Зеймаль тадқиқотлари), шунингдек, Вахш ва Панж дарёлари қўшилиш жойида жойлашган, Окс-Амударёга бағишлаб бунёд этилган Тахти Сангиндаги «Окс ибодатхонаси»ни ўрганиш давомида тўпланган (XX асрнинг 70-йилларида Б.А. Литвинский бошчилигидаги Жанубий Тожикистон археологик экспедицияси ходимлари тадқиқотлари).

Француз олимларининг Ойхоним ёдгорлигида кўп йиллар давомида амалга оширган археологик тадқиқотлари натижаларига кўра, Ойхоним ўрнида милоддан аввалги IV асрнинг охиридан Эллин даври шаҳри вужудга келган бўлиб, бу шаҳар қарийб милоддан аввалги II асрнинг охирига қадар мавжуд бўлган. Ойхоним (Оксдаги Ис-

Финикия ёзуви	Иврит ёзуви	Юнонча ёзув		Латинча ёзув
		Қадимги	Замонавий	
✕	א	Α	Α	Α
ב	ב	Β	Β	Β
ג	ג	Γ	Γ	Γ
ד	ד	ΔΔ	Δ	Δ
ה	ה	Ε	Ε	Ε
ו	ו	Υ	Υ	Υ
ז	ז	Ζ	Ζ	Ζ
ח	ח	ΗΗ	Η	Η
ט	ט	Θ	Θ	»
י	י	Ι	Ι	Ι
כ	כ	Κ	Κ	Κ
ל	ל	Λ	Λ	Λ
מ	מ	Μ	Μ	Μ
נ	נ	ΝΝ	Ν	Ν
ס	ס	ΞΞ	Ξ	Ξ
פ	פ	Ο	Ο	Ο
ק	ק	Ϛ	Ϛ	Ϛ
ר	ר	Υ	Υ	»
ש	ש	Ϙ	Ϙ	Q
ת	ת	ϙ	Ρ	Ρ
ו	ו	ϙ	Μ	»
ז	ז	ϙ	Τ	Τ

20-расм. Финикия ёзуви асосида шаклланган ёзув турлари

кандария ёки Евкратидия) шаҳри аҳолисининг бир қисми юнонлар билан бир қаторда, маҳаллий аҳоли, яъни бақтрияликлар бўлган. Бақтрияликлар бу шаҳарни барпо этилишида ва умуман шаҳар ҳаётида, қолаверса, бутун Юнон-Бақтрия подшолиги иқтисодий ва маданий ҳаётида фаол иштирок этганлар. Ойхоним ёдгорлигидан топилган грек ёзувлари орасида бақтриялик амалдорлар исмларининг қайд этилиши бунга мисол бўла олади. Ойхоним ёзувлари таркибида милоддан аввалги II асрнинг ўрталарига оид сопол идиш бўлагига оромий услубида битилган хат учраган. Хат хўжалик маъносида яратилган бўлиб, уч тўлиқ бўлмаган қатор кўчирмасидан иборат. Ойхоним ёдгорлигидан топилган бу хат бўлагини олимлар — П.Бернар ва В.А. Лившиц, оромий эмас, бақтрия тилидаги ёзув деб аниқлаган. Оромий алифбоси асосида шаклланган бу хатни мутахассислар (П.Бернар, В.А. Лившиц, Э.В.Ртвеладзе) оромий-бақтрия ёзуви деб номлаганлар. Бу ёзув Юнон-Бақтрия давлати ҳукмронлиги даврида грек тили ва ёзуви билан бир қаторда маҳаллий Бақтрия аҳолиси билан боғлиқ маъмурий идора ишларини юргизишда қўлланилган.

II.7. Қадимги Бақтрия ёзуви

Бақтрия (антик давр муаллифлари асарларида Бактрияна) Ўрта Осиёнинг қадимий тарихий-маданий ўлкаларидан бири. Бу ўлка форсийда Бақтриш, зардўштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да Баҳди номи остида тилга олинган. Баҳди, Эронга нисбатан Шарқда жойлашган ўлка, деган маънони англатади. Бақтрия ўлкаси таркибига Окс (Амударё)нинг ўрта ва юқори оқимидаги ҳудудлар, жумладан, Тожикистоннинг жанубий қисми, Сурхондарё вилояти ва Шимолий Афғонистоннинг Ҳиндикуш тоғларига қадар бўлган ерлар кирган. Бу ўлка қадимги Шарқда ҳозирда ҳам бақтриёна деб аталадиган икки ўрқачли туялари, отлари ва қимматбаҳо лаъл тош

(лазурит)лари билан ҳам машҳур бўлган. Милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарида, яъни тахминан милоддан аввалги 545—539 йилларда Бақтрия Эрон аҳамонийлари қўшинлари томонидан забт этилиб, бу давлатнинг сатрап (вилоят)лигидан бирига айлантирилган. Милоддан аввалги 329—327 йиллар оралиғида Бақтрия македониялик Искандар қўшинлари томонидан эгалланиб, унинг империяси парчалиниши оқибатида маълум бир давр оралиғида Салавкийлар (милоддан аввалги 311 йилдан милоддан аввалги III асрнинг 50- йилларига қадар) тасарруфида бўлади. Милоддан аввалги III асрнинг ўртасидан бошлаб Бақтрия Юнон-Бақтрия давлатининг асосий ўзаги ҳисобланган.

Бақтрия ёзувининг ривожланишида, юқорида таъкидлаганимиздек, оромий ёзувининг ўрни муҳим бўлиб, милоддан аввалги II асрда оромий-бақтрия ёзуви юзага келган. Эски Термиз (Тармита) атрофидаги Фаёзтепа ўрнидаги буддавийлик ибодатхонасини археолог Л.И.Альбаум томонидан (1969—1976 йиллар давомида) тадқиқ этиш жараёнида милодий I асрга оид оромий-бақтрия ёзуви учраган. 2004—2006 йилларда археолог Т.Аннаев раҳбарлигидаги Фаёзтепа ибодатхонасини қайта ўрганиш жараёнида сопол сиртига битилган даврий жиҳатдан милоддан аввалги I — милодий I аср оралиғига оид икки хат бўлагининг топилиши оромий-бақтрия ёзуви шаклланиб ривожлана бориш жараёнларини бир қадар ойдинлаштиради.

Бақтрия, умуман, Ўзбекистон тарихида қадимги тил ва ёзувнинг тараққиётида, қолаверса, бутун бир Марказий Осиё халқлари иқтисодий ва маданий тараққиётида Кушон подшолиги даври (милоддан аввалги I — милодий III асрлар) алоҳида ўрин тутган. Кушон подшолигига асос солган қабилаларнинг катта гуруҳи тарихий манбаларда юечжи (тохар)лар деб номланган. Бу йирик қабилалар уюшмасининг илк ватани, ёзма манбаларга кўра, ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Ганьсу ўлкаси ҳисоб-

ланган. Милоддан аввалги II асрнинг тўртинчи чорагида бу қабилалар иттифоқи Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудлари томон юриш қилиб, македониялик Искандар меросхўрлари бошқарган Юнон-Бақтрия давлатининг ҳукмронлигига барҳам берганлар. Милоддан аввалги I асрда Буюк Кушонлар давлатининг шаклланиш жараёни юз берган. Кушон подшолари Кужула Кадфиз (милодий 30—80 йиллар), Вима Ток(то) (милодий 80—90 ёки 80—110 йиллар), Вима Кадфиз (милодий 90—100 ёки 110—120 йиллар), айниқса, Канишка (милодий II асрнинг биринчи чораги ёки биринчи ярми) ҳукмронликлари даврида бу подшолик ҳудудий жиҳатдан кенгайган ва равнақ топган. Канишка даврига келиб Ҳиндистоннинг катта қисми, Покистон ва Шарқий Туркистон ҳудудларини ўз тасарруфига олган Кушон подшолиги кўҳна дунёнинг тўрт йирик империялари, хусусан, ғарбда Рим, Парфия ва шарқда Хан Хитойи билан бир қаторда турган давлатлардан бирига айланган. Кўҳна дунёнинг йирик давлатлари билан мавжуд бўлган иқтисодий, савдо ва маданий алоқалар ўз навбатида Кушон подшолигининг иқтисодий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган. Айниқса, ҳозирги Ҳиндистон ва Покистон ҳудудларининг катта қисмини Кушон давлати таркибига киритилиши Ўрта Осиёнинг жанубий қисмида дунё динларидан бири буддизмни ва унинг билан боғлиқ меъморий иншоотлар, санъат ва шу жумладан, янги ёзув турларининг ҳам пайдо бўлишига олиб келди.

Кушон давлати тарихида милодий II асрнинг биринчи чораги ёки биринчи ярмида ҳукмронлик қилган Канишка алоҳида ўрин тутди. Подшо Канишка Бағлонда (ҳозирги Афғонистон ҳудуди) бобокалонлари шарафига сулолавий ибодатхона бунёд этиш билан бир қаторда, давлат аҳамиятига молик қуйидаги ислоҳотларни ҳам амалга оширган.

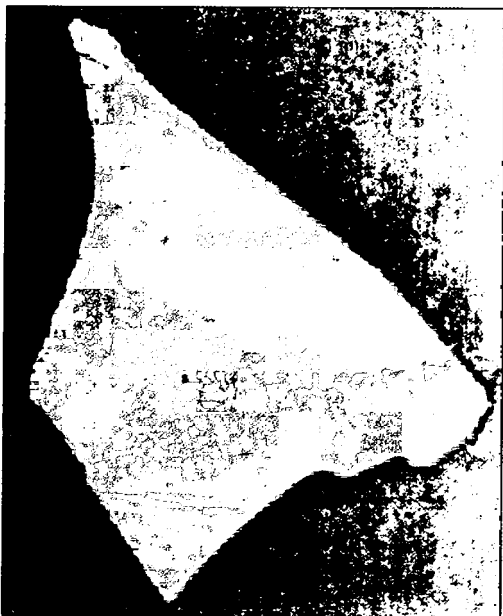
Биринчидан, подшо Канишка ўз номидан зарб этилган тангалардаги юнонча лақаблар бақтрия ёзуви билан ал-

21-расм. Кампиртепа. Сопол сиртига битилган грек ёзуви

маштирилган; тангалардаги грекча лақаб (титулатура) ўрнига Бақтрия «Шаонано шао Канешки кушано», яъни «Шоҳлар шоҳи Канишка кушон» лақоби пайдо бўлган; Канишканинг бу ислоҳоти ҳукмдорнинг маҳаллий, яъни Марказий Осиёга хос анъаналарга содиқлигига яна бир ишора бўлиб, Кушон даври маданияти, шу жумладан, унинг даврига келиб тўлиқ шаклланган танга - пул муомаласининг янада тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган.

Иккинчидан, жуда улкан ҳудудни ўз тасарруфига олган Кушон подшолигида динлар барқарорлигини таъминлашга эришган. Бу жараён подшо Канишка томонидан буддавийликка ҳомийлик қилиш, уни давлат дини деб эълон қилиш билан бир қаторда, Кушон давлати тасарруфидаги ҳудудда маҳаллий динлар, шу жумладан, зардуштийлик ва Юнон дунёсига хос маъбуд ва маъбудаларга топинишни таъминланганлигида кузатилади. Каниш-

22-расм. Фаёзтепа. Бақтрия ёзуви

канинг бу сиёсати ўз давлатида мавжуд бўлган динларга нисбатан бағрикенглик, яъни толерантликни яна бир бор намоён этади.

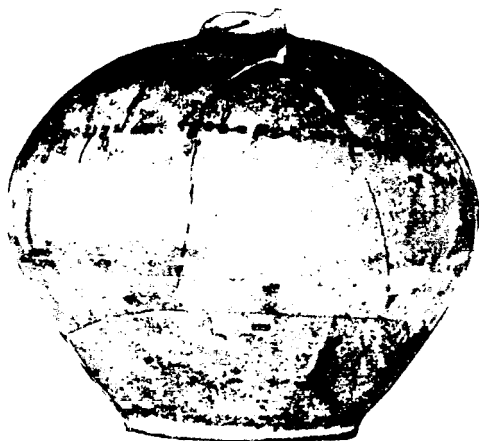
Учинчидан, бутун давлат аҳолиси манфаатларидан келиб чиқиб, бахтар тилини умумдавлат тили деб тан олинишига эришган. Бу энг катта ва том маънода тарихий аҳамиятга эга бўлган воқеадир. Зеро, умумдавлат тилига эришиш мустақиллик йўлини танлаган ҳар бир давлатнинг асосий вазифаларидан биридир.

Тўртинчидан, подшо Канишка томонидан амалга оширилган ислохотларнинг мантиқий якуни сифатида подшо исмлари давлат, яъни бақтрия тилига мослаштириб ўзгартирилган. Бу миллийлик — мустақил давлатнинг буюк ютуқларидан биридир.

Подшо Канишка ислохотларининг бир кўриниши унинг томонидан ота-боболари шарафига Бағлондаги

23-расм. Канишка номидан зарб этилган танга

24-сурат. Эски Термиз. Қоратепа. Баҳтар ва ҳинд ёзувлари битилган сопол идиш

Сурхкўҳтал сулолавий ибодатхонаси ва унинг зинапо-
лари пойларидан бирига битилган «Катта Сурхкўҳтал ёзу-
ви» деб номланган маҳобатли ёзувда ўз аксини топган.

«Бақтрия ёзуви ва тили»нинг тарих, тилшунослик ва
шарқшунослик фанларига киритилиши бевосита машҳур
олмон олими В.Хеннинг номи билан боғлиқ. 1957 йилда

Шимолий Афғонистоннинг Бағлон ҳудудидаги Сурхкўҳтал деб номланган, Кушон подшолари шарафига битилган маҳобатли хатнинг топилиши фанда бақтрия ёзувининг ўрганилиш тарихини бошлаб берган эди. В.Хеннинг томонидан «Катта Сурхкўҳтал ёзуви»нинг тўлиқ ўқилиши «Бақтрия ёзуви» атамасининг фанга киритилишига ва унга қадар бу каби хат намуналарига нисбатан «тохар», «кушон» ва «кушон-бақтрия» хатлари каби номларнинг қўлланишига батамом чек қўйди.

Бақтрия ёзувига кўра Бақтрия ўлкаси милодий 383 йилдан бошлаб Тохаристон деб атала бошланган. Хитойча «тухоло» — Тохаристон номининг келиб чиқиши қадимги юнон ва рим муаллифлари ёзиб қолдирган, милоддан аввалги II асрнинг тўртинчи чорагида Юнон-Бақтрия подшолигининг ҳукмронлигига барҳам берган қабила номи — тохарларга боғлиқ. Тохар сўзи халқнинг номини англатиш билан бир қаторда, IV асрдан бошлаб географик маъно ҳам касб этиб, тохар халқи келиб ўрнашган ўлканинг номини ҳам англатган. Тохар сўзи этимологияси, Тибет этимологиясига кўра, «оқ бош» деган маънони билдиради. Тохаристон ҳудудий жиҳатдан Бақтрияга тенг бўлиб, ўз тасарруфига Сурхондарё вилояти, Жанубий Тожикистон ва Шимолий Афғонистон ерларини бирлаштирган. Сюань Цзань маълумотларида «Уларнинг асосий ҳарфлари 25 та бўлиб, чапдан ўнгга ўқилади», деб ёзилган. Мутахассислар бақтрия хатини икки, яъни маҳобатли ёки лапидар ҳамда курсив кўринишда мавжуд бўлганлигини таъкидлайдилар. Ўзбекистон ҳудудидаги энг дастлабки бақтрия ёзувлари 1962 йилда археолог Б.Я.Ставиский раҳбарлигида Эски Термизнинг Қоратепа форсимон буддавийлик ибодатхоналари мажмуини ўрганиш давомида аниқланган. Бу ёзувлар ибодатхона девор бетларига бу жойга ташриф буюрган шахслар томонидан курсив услубида битилган бўлиб, у милодий III—IV асрларга оид. Сопол сиртига қора сиёҳда битилган курсив бақтрия ёзувлари милодий II асрга оид. Қоратепа топилмаларидан

сўнг бақтрия курсив ёзувлари Сурхон воҳасининг бир қанча қадимий шаҳар, шаҳар-қалъа ва буддавийлик ибодатхоналарини ўрганиш жараёнида топилган бўлиб, улар қуйидагича даврланади.

Энг Қадимги бақтрия ёзувлари қайд этилган ёдгорликлардаги иншоот ва маданий қатламлар ва уларнинг саналари:

1) Мирзақултепа. Милоддан аввалги I — милодий I асрлар;

2) Фаёзтепа. Милодий I аср;

3) Кампиртепа. Милодий II асрнинг биринчи ярми;

4) Қоратепа. Милодий II—IV асрлар;

5) Айритом. Милодий II—III асрлар;

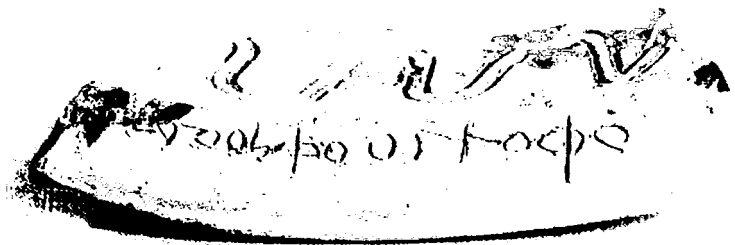
6) Зартепа. Милодий III—IV асрлар;

7) Далварзинтепа. Кушон даври;

8) Хотинрабат. Кушон даври;

9) Хайитободтепа. Милодий IV—V асрлар.

Сурхон воҳаси (қадимда Шимолий-ғарбий Бақтрия)нинг Кушон даврига оид ёдгорликларида кашф этилган ёзувлар «Катта Сурхкўхтал ёзуви» сингари алоҳида илмий аҳамиятга молик. Булар Айритом ва Кампиртепа ёзувларидир. Термиз шаҳридан 20 км шарқда, Амударё бўйида жойлашган Айритом ёдгорлиги XX асрнинг 30-йилларидаёқ жаҳонга мусиқа асбобларини ўйнаётган, оқ тошга ўйиб ишланган ҳайкаллар мажмуи билан машҳур бўлган эди. 1979 йилда археолог олим Б.А.Турғунов томонидан Айритомдаги буддавийлик ибодатхонаси билан боғлиқ иншоотларни ўрганиш давомида яна бир муҳим кашфиёт содир бўлди. Буддавийлик ибодатхонасининг бир қисмида оқ тошга ўрнатилган ҳайкаллар мажмуи кашф этилиб, оқ тош (асос) юза қисмида маҳобатли бақтрия ёзуви борлиги аниқланди. Айритом ёзуви йиллар давомида табиий офат ва бошқа турли сабабларга кўра катта талофат кўришига қарамасдан, бақтрия ёзувининг тараққиёти нуқтаи назаридан ўта беқиёсдир. Айритом ҳайкаллар мажмуи ва ундаги ёзувни тадқиқ этган

25-расм. Зартепа. Милодий IV-V асрларга оид бақтрия ёзуви

26-расм. Кампиртепа. Бақтрия ёзуви

27-расм. Айрим ҳайкаллари

муаллифлар (В.А.Лившиц, Э.В.Ртвеладзе, Б.А.Тургуновлар)нинг фикрича, бу тош асосда даставвал 350—360 ҳарф бўлиб, юқори қисмдаги 5 қаторнинг ҳар бири 60—65 ҳарфдан, қуйи яъни 6 қатор 51 ҳарфдан иборат бўлган. Ёзувдан жами тўлиқ ёки қисман 260 та ҳарф сақланиб қолган.

Айритом ёзувида Кушон подшоси Хувишканинг тўртинчи йил ҳукмронлигида Шудиа исмли шахснинг Айритомга, ундаги ташландиқ ҳолга келиб қолган буддавийлик ибодатхонасини тиклашга юборилганлиги, ибодатхонага Канишка номи берилганлиги ҳақида маълумот бера-

ди. Айритом ёзуви Ўрта Осиёда тошга битилган ягона маҳобатли ёзув саналиши билан бир қаторда, Айритомдаги буддавийлик ибодатхонасининг бунёд этилиши ва қайта тикланиши билан боғлиқ саналарни ойдинлаштирувчи бағоятда қимматли ёзма манба бўлиб хизмат қилади.

Бақтрия ёзуви намуналари, аниқроғи қайин пўстлоғига битилган қўлёзмалар Термиздан 40 км ғарбда жойлашган Кампиртепа ёдгорлиги орқали маълум (Кампиртепа — эллинизм ва Кушон подшолиги даврига оид умумий майдони тўрт гектардан иборат шаҳар-қалъа). Кампиртепа тадқиқотчиси, таниқли археолог олим Э.В.Ртвеладзе, ўзининг бу ёдгорлик тарихига бағишланган дастлабки тадқиқотларида Кампиртепа ва унинг ёнидаги милоддан аввалги V — IV асрларга оид Шўртепани ёзма манбалар билан таққослаб, Окс бўйидаги кечув — «Пандахейон» деб аниқлаган. Кампиртепа ёнидаги Шўртепа аҳамонийлар Эрони ҳукмронлиги давридаёқ Оксдаги асосий кечув жойи бўлган. Кампиртепа ёдгорлигига бағишланиб чоп этилган сўнгги илмий мақолаларда Кампиртепа Оксдаги Искандария деб талқин этилмоқда.

Кампиртепада қайин пўстлоғига битилган бақтрия ёзувлари 1983 йилда қалъанинг шимоли-шарқий бурчагидаги хоналарнинг бирида учраган. Кампиртепадан ҳар хил катталиқдаги (2,2x1,6 см; 2,9x1,2—1,3 см; 0,8x0,3 см) ёки бир-бирига ёпишган найча шаклидаги юпқа қайин постлоқларининг кенглиги 5,0 см бўлиб, 0,1—0,2 см қалинликда сақланиб қолган.

Кампиртепа ёзувлари бақтрия — курсив хатида битилган. Ёдгорликдаги бу ёзувлар мажмуи Канишка номидан зарб этилган танга асосида милодий II асрга оид деб аниқланган.

Милодий 383 йилдан Бақтрия ёзма манбаларда Тохаристон деб юритила бошлаган. V асрда Тохаристонда ва, шунингдек, Ўрта Осиёнинг катта бир қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатган эфталитларнинг расмий ёзуви, Аф-

28-расм. Айритом ҳайкаллари пойидаги бақтрия ёзуви

росиёб суратларидаги маълумотларга кўра, бақтрия ёзуви ҳисобланган.

Афросиёб деворий суратидаги ёзувда Самарқанд ишшидлари (ҳокимлари) саройига ташриф буюрган Чағониён элчилари сардори — «дабирпат», яъни дабир — котиблар бошлиғи (Чағониён маъмурияти саркотиби — муаллифлар) бўлган. Бақтрия ёзуви намунаси Зангтепа (Сурхондарё вилоятининг Ангор воҳаси)да 1959—1962 йилларда археолог олим Л.И. Альбаум бошчилигидаги тадқиқотлар давомида ҳам қайд этилган.

Хулоса қилиб айтганда, V—VIII асрлар давомида бақтрия ёзуви Бақтриянинг ўрнида юзага келган Тохаристонда кенг тарқалган ва ўлканинг расмий хати ҳисобланган. Бу фикрни милодий 629 йилда Тохаристон бўйлаб саёҳат қилган хитойлик буддист-коҳин Сюань Цзань ёзиб қолдирган маълумотлар яна бир бор тасдиқлайди: «Адабий асарлар (сони) уларда (Тохаристонда — муаллифлар) аста-секин кўпаймоқда ва сон жиҳатидан (асарлар сони назарда тутилмоқда — муаллифлар) Сули (Сўғд) халқидан ўзиб кетган».

II.8. Қадимги Ҳинд ёзувлари

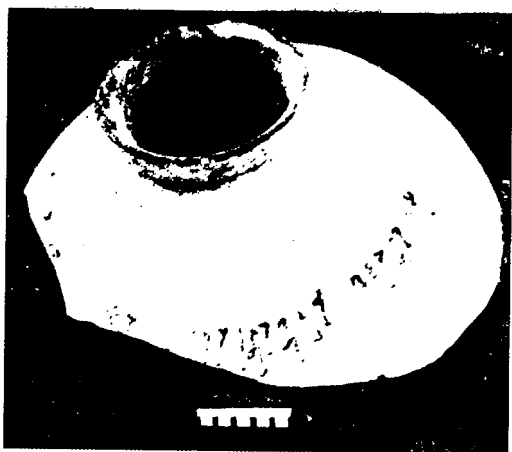
Кушон подшолиги даврида Бақтрияда бир неча тур ёзувлар қўлланилган. Э.В.Ртвеладзенинг таъкидлашича, биргина Тармита (Термиз) атрофидаги қишлоқ ва ибодатхоналарда Кушон подшолиги даврида олти турдаги ёзув қўлланилган. Булар: оромий хати асосида шаклланган бақтрия ёзуви, қадимги грек алифбоси манбаида ривожланган бақтрия ёзуви, қадимги ҳинд ёзувлари — брахма ва кхароштҳи, келиб чиқиши номаълум ва ҳанузгача аниқланмаган ёзувлардир.

Кушон давлатининг илк шаклланиш босқичида (милоддан аввалги I — милодий I асрлар) Бақтрия ўлкасида пайдо бўлган хатлар сирасига қадимги ҳинд ёзувлари ҳисобланган брахма ва кхароштҳилар ҳам киради. Бу турдаги ёзувларнинг Окс (Амударё)дан шимолдаги ҳудудда пайдо бўлиши Шимоли-Ғарбий Бақтрия, яъни Сурхон воҳасида буддизмнинг кириб келиши билан боғлиқ ибодатхоналарнинг бунёд этилиши сабаб бўлган. Ўрта Осиёнинг жанубий қисмида буддавийликнинг пайдо бўлиш саналари ҳақида тарихчи археологлар (В.А. Литвинский, Г.А. Кошеленко, Б.Я. Ставиский, Э.В. Ртвеладзе) турлича фикр билдирганлар. Жумладан, бу нуқтаи назарларнинг энг сўнггиси археолог олим Э.В. Ртвеладзе томонидан билдирилган. Э.В. Ртвеладзе раҳбарлигида Тохаристон экспедицияси аъзолари Кампиртепа ўрнида мавжуд бўлган шаҳар-қалъани асримизнинг бошларида ўрганишлари давомида шаҳар қатламларидан бирида Юнон-Бақтрия подшоси Агафоклнинг (бу ҳукмдор тахтни таҳминан милоддан аввалги 180—165 йилларда идора этган) орқа тарафида (нумизматикада бу реверс дейилади) ступа тасвири туширилган тангасини топишга муваффақ бўлганлар («Ступа» — санскритча сўз бўлиб, «коинотнинг мужассами» деган маънони билдиради — асосий тана қисми цилиндр шаклида ва тепа қисми гумбазсимон кўринишга эга бўлган иншоот. Буддавийлар учун ступани зи-

ёрат қилиш буддавийлик тоат-ибодатининг амалларидан бири ҳисобланган. Таъкид муаллифларники). Шу тангадаги ступа тасвирига асосланиб, Э.В.Ртвеладзе, Ўрта Осиё, шу жумладан, Шимолий Бақтрия аҳолисининг буддизм билан илк бора танишуви милоддан аввалги II асрда содир бўлган, деган фикрни билдирган. Ўрта Осиёда энг қадимги будда ибодатхоналари илк бора Тармита (Термиз)да бунёд этилган Тармита (Термиз) ва, умуман, Ўрта Осиёнинг энг қадимги буддавийлик ибодатхонаси Фаёзтепа ўрнида мавжуд бўлган. Археология фанининг янги маълумотларига кўра, Фаёзтепа ўрнидаги ибодатхонага милоддан аввалги I — милодий I асрлар оралиғида асос солинган. Кушон подшолиги ҳукмронлиги даврида Сурхон воҳаси, яъни Шимоли-Ғарбий Бақтрияда бирин-кетин бир қанча буддавийлик ибодатхоналарига асос солинган. Булар, Эски Термиз ёдгорлигидаги ернинг остки ва устки қисмларида бунёд этилган, умумий майдони 7 гектардан ортиқ Қоратепа буддавийлик ибодатхоналари мажмуи, шаҳар ташқарисидаги Зўрмола ва воҳанинг Кушон даври марказлари — Зартепа, Айритом ва Далварзинтепа ибодатхоналаридир.

Қадимги ҳинд ёзувлари Ўзбекистон ҳудудида асосан Сурхон воҳасининг буддавийлик ибодатхоналарини ўрганиш орқали маълум. Сўғд, қисман Хоразм, илк ўрта асрларда Фарғонада буддавийлик санъати намуналари мавжуд бўлса-да (VII—VIII асрларда Қува шаҳрида буддавийлик ибодатхонаси мавжуд бўлишига қарамасдан), бу ўлкаларда ҳанузгача қадимги ҳинд ёзуви намуналари кашф этилмаган.

2003—2006 йилларда Фаёзтепа ўрнидаги ибодатхонани сақлаш билан боғлиқ бўлган археологик тадқиқотлар давомида етмишдан ортиқ турли ҳажмдаги сопол сиртига қора сиёҳларда битилган қадимги ҳинд ёзувлари намуналари топилди. Бу турдаги ёзувлар Қоратепа ибодатхоналари мажмуида (1983 йилги маълумотларга кўра) 70

29-расм. Фаёзтепа. Қадимги ҳинд ёзуви

донани ташкил этиб, йилма-йил ёзувлар сони ортиб келмоқда. Қоратепа ибодатхоналари мажмуида 1961—1994 йиллар давомида тўпланган қадимги ҳинд ёзувлари ҳинд-шунос олима В.В.Вертоградова томонидан «Индийская эпиграфика из Кара-тепе в Старом Термезе (Проблемы дешифровки и интерпретации М.: 1995) («Эски Термиздаги Қоратепанинг ҳинд эпиграфикаси») номида алоҳида китоб ҳолида чоп этилган.

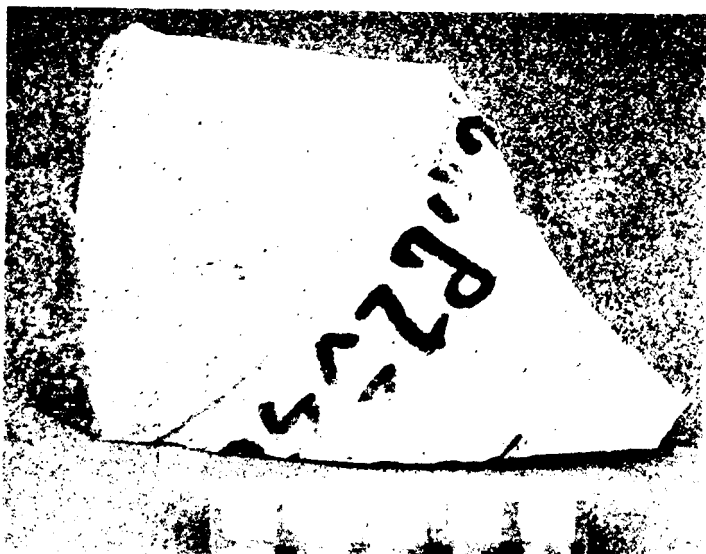
Тармита (Термиз)нинг буддавийлик ибодатхоналарини ўрганиш давомида тўпланган қадимги ҳинд (брахма ва кхароштҳи) ёзувларида сопол идишлар сиртига турли мазмунда хатлар битилган. Бу ёзувларнинг баъзи бирлари буддавий таълимоти ва тасаввурларини диний ҳикматлар шаклида тарғиб қилган. Ёзувларнинг яна бир қисми идиш, уни тақдим этган шахс ва идиш эгасига бағишланган.

Қоратепадан топилган идишнинг бирида бу ибодатхонанинг ўтмишда «Канишка ибодатхонаси» деб номланиши аниқланган. Фаёзтепа, Қоратепадан топилган хатларда, шунингдек, бу ибодатхоналарда мавжуд бўлган

30-расм. Фаёзтепа. Сополга битилган ҳинд ёзуви

таълимот билан боғлиқ иборалар битилган. Ҳиндшунос олимлар томонидан қилинган (В.В. Вертоградова, Р. Соломон ва ҳ.к.) Фаёзтепа ва, айниқса, Қоратепа ибодатхоналари мажмуида топилган ҳинд ёзувларининг чуқур таҳлилига кўра, Тармита ва унинг атрофида Кушон даврида буддавийлик Хинаяна таълимотининг Маҳасангҳика мактаби мавжуд бўлган. Маҳасангҳика мактаби вакиллари буддавийликка Бодҳисатва (шаҳзода Сиддхартханинг ёшлиги) образини ва ступага сиғиниш каби тоат-ибодатнинг янги кўринишларини киритганлар. Бу жараён Шимолий-Ғарбий Бақтрияда даврий жиҳатдан Фаёзтепа ўрнидаги ибодатхонага (милоддан аввалги I — милодий I асрлар) асос солиниши билан боғлиқ. Фаёзтепа ва Қоратепа ибодатхоналари мажмуидан топилган, даврий жиҳатдан милодий I—IV асрларга мансуб қадимги ҳинд ёзувлари хатининг чиройлигиги билан ажралиб туради. Таъкидлаш жоизки, бу турдаги ёзувлар тажрибали каллиграфлар томонидан битилган.

31-расм. Фаёзтепа. Сополга битилган ҳинд ёзуви

32-расм. Фаёзтепа. Сополга битилган ҳинд ёзуви

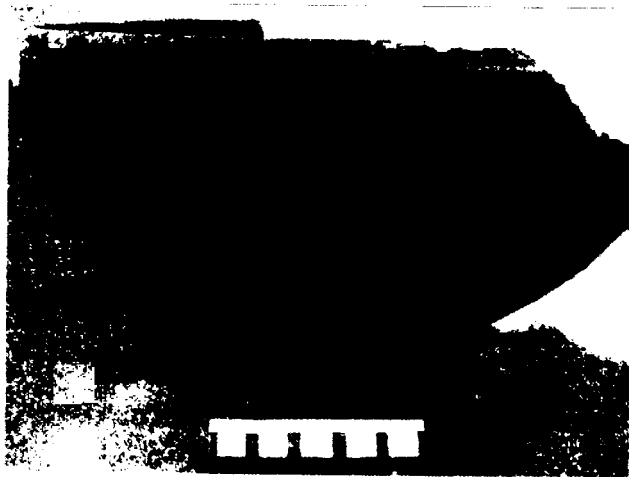
Илк ўрта асрларда Шимоли-Ғарбий Тохаристон (Сурхон воҳаси)да буддавийлик катта мавқега эга бўлган ва маҳаллий аҳолининг бир қисми бу динга топинишда давом этган. Буддавийлик ибодатхоналарида эса ҳинд ёзувлари (брахма ва кхароштҳи) кенг қўлланилган. 629 йилда

Тохаристон бўйлаб сафар қилган хитойлик Сюань Цзань Тармита (Термиз) мулклигида 10 та будда ибодатхонаси ва бу ибодатхоналарда мингга яқин қоҳин борлиги, Чағониёнда (илк ўрта асрларда Сурхон воҳасининг шимолӣ қисмини ўз тасарруфига олган мулклик, пойтахти ҳам шу ном билан Чағониён деб аталган) бешта будда ибодатхоналари борлигини таъкидлаган. Илк ўрта асрларга оид Зангтепа (Сурхондарё вилоятининг Ангор тумани) иморатларининг бирида қайин пўстлоғига брахма ёзувида битилган 12 санскрит қўлёзма парчалари топилган.

Брахма ва кхароштҳи ёзувларида битилган хатларни ва умуман, буддавийлик матнларини бақтриялик буддавий қоҳинлар чуқур ўзлаштиришга эришганлар. Бу жараён, айниқса, Кушон подшолиги даврида яққол сезилди. Оқибатда, Тармита (Термиз) ва умуман, Бақтрия - Тохаристон ўлкасидан буддавийликни Хитой ва Узоқ Шарқ мамлакатларига ёйилишида муҳим ўрин тутган таниқли тарғиботчилар етишиб чиққан. Тохаристонлик буддавий роҳиб Дхармаракша 284 йилдан 313 йилгача Чанъанда (Хитой пойтахтига яқин жой) юздан зиёд буддавий асарни хитой тилига таржима қилган ва бир неча минг қоҳин таълим олган ибодатхонага асос солган. Тармита (Термиз)лик қоҳин Дхармамитра Тибетда буддавийликнинг қарор топишида ва буддавий асарларни хитой тилига таржима қилишда муҳим рол ўйнаган.

II.9 Қадимги Сўғд ёзуви

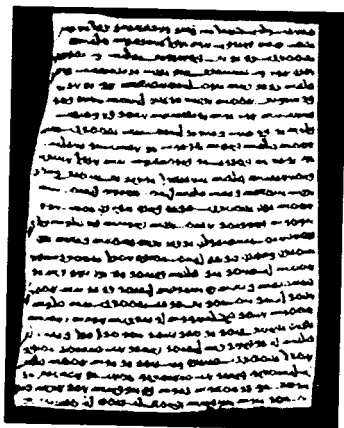
Зарафшон воҳаси ва Қашқадарё ҳавзасини ўз тасарруфига олган Сўғд ўлкаси милоддан аввалги VI асрда аҳамонийлар Эрони ёзма манбаларида илк бора Суғда ёки Суғуда шаклида тилга олинган. Греklar бу ўлкани Согдиана (Сўғдиёна) деб атаганлар. Зарафшон воҳасида илк деҳқончилик маданияти милоддан аввалги V минг йилликда юзага келган. Милоддан аввалги IX—VIII асрлар оралигида Зарафшон воҳасида илк шаҳар маданияти шаклланди.

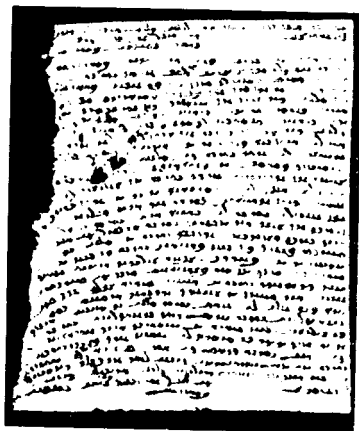
33-расм. Фаёзтепа. Сопол идишга битилган ҳинд ёзуви

ган. Самарқанд атрофида жойлашган Кўктепа Сўғднинг IX—VIII асрларда маркази ҳисобланган. Милоддан аввалги VII асрда эса Афросиёб ўрнидаги шаҳар Мароқандга асос солинган.

Милоддан аввалги I минг йилликда сўғдийлар Зарафшон воҳасида кенг тарқалган бўлиб, Ҳисор тоғлари тизмасидан жанубда бақтрияликлар, жануби-ғарбда парфиёнлар ва марғиёналиклар, шимоли-шарқда ва шимоли-ғарбда саклар ва хоразмликлар билан қўшни бўлганлар. Милоддан аввалги VI—IV асрларда Сўғд қўшни ўлкалар каби аҳамонийлар Эрони тасарруфидаги сатрапликдан бири бўлган. Милоддан аввалги 329—327 йилларда грек-македон қўшинлари томонидан Сўғд ва унинг маркази Мароқанд (Самарқанд)нинг эгалланиши, шунингдек, кўплаб сўғд қишлоқларининг, Бақтрияда бўлгани каби, хароб этилиши оқибатида бир қисм аҳолининг Зарафшон воҳасидан ташқарига кўчиб кетишларига олиб келган. Шу боис ёзма манбаларга кўра, сўғдийларнинг Хитой билан алоқалари милоддан аввалги III асрдаёқ юз бера бошлаган.

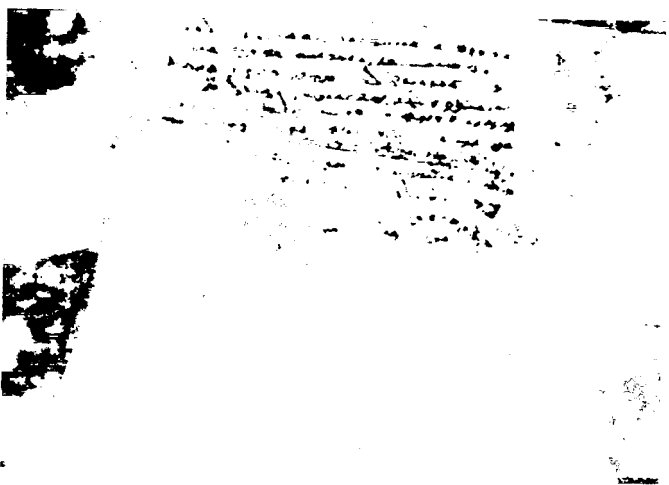
34-расм. Муғ қалъаси. Сўғд
подшоси Деваштич архивидан
намуна

35-расм. Муғ қалъаси. Сўғд
подшоси Деваштич архивидан
намуна

Македониялик Искандар давлатининг шарқий қисмида шаклланган Эллин давлатлари (Салавкийлар, Юнон-Бақтрия)нинг Сўғдга сиёсий ва маданий таъсири қўшни Бақтриядаги каби сезиларли бўлмаган. Милoddан аввалги III—II асрларда Сўғд марказлари — Афросиёб (Самарқанд), Ерқўрғон (Қарши воҳаси) ва Бухоро кенгайиб, ўз даврининг йирик иқтисодий ва маданий марказларига айланиб борган. Бу жараён илк ўрта асрларда Сўғд маданиятининг юксак даражада тараққиётига замин яратган.

Сўғдийларнинг, шу жумладан, сўғд тили ва маданиятининг Марказий Осиёдаги таъсири илк ўрта асрларда, яъни уларнинг халқаро савдо, яъни Буюк Ипак йўлида асосий воситачи сифатида майдонга тушганида яққол сезилади. V асрдан Буюк Ипак йўли (Бухоро—Етгисув—Монголия ва Хитой) ва унинг тармоқлари (Фарғона йўналиши) бўйлаб сўғдийлар қишлоқларга ва савдо шохобчаларига асос сола бошлаганлар. Буюк Ипак йўли ва унинг шохобчалари бўйлаб сўғд тили ва ёзуви ҳам кенг тарқала борган. Етгисув, Хўтан ва Мўғулистон ҳудудларида сўғд ёзуварининг топилиши бунинг исботидир.

36-расм. Афросиёб деворий суратидаги сўғд ёзуви

Сўғдийлар уч турдаги: бевосита сўғд, манихей ва суря ёзувларидан фойдаланганлар. Сўғдийлар VII — VIII аср бошларида ўзларини алифболарини 23 та ҳарфдан иборат деб ҳисоблаганлар. 22 та ҳарф келиб чиқиши ва алифбо қаторига жойлашиши жиҳатидан оромий алифбосининг асл нусхасига бориб тақалади. Сўғдийлардаги йигирма учинчи ҳарф оромий алифбосидаги ўн иккинчи ҳарфнинг қайта такрорланган кўринишидир.

37-расм. Сўғд ёзуви ўйиб ишланган гемма

Сўғд ҳудудида илк бора сўғд ёзувининг ўрганилиш тарихи бевосита Зарафшон дарёсининг юқори оқимида Муғ тоғидаги Муғ қалъасида сақланиб қолган қўлёзма ҳужжатларини кашф этилиши билан бошланган. 1932—1933 йилларда А.А.Фрейман раҳбарлигида Муғ қалъасини ўрганиш давомида 74 та тери, қоғоз ва таёқларга ёзилган сўғд ҳужжатлари топилган. Муғ қалъасидан топилган араб тилида битилган ҳужжатни ўрганган шарқшунос И.Ю. Крачковский бу ҳужжатлар мажмуини 722 йилда битилган деб аниқлаган. Энг қадимги сўғд курсив ёзувлари эса Евтидем тангаларига тақлидан зарб этилган тангаларда учрайди. Аммо бу турдаги тангаларнинг зарб этилган даври ҳақида ягона фикр йўқ.

Сўғднинг Ўзбекистон қисмидаги ҳудудида сўғд ёзуви намуналари илк бора XX асрнинг 30-йилларида Толлиборзу (Самарқанд атрофидаги илк ўрта асрларга оид шаҳарча) ва В.А. Шишкин томонидан Варахша (V—VIII асрлардаги Бухоро воҳасидаги мулклик маркази)да кашф этилган. 1965 йилда эса Самарқанднинг таркибий қисми — Афросиёбдаги ихшидлар саройи биноси деворининг бирида тик йўналишда ёзилган 16 қатордан иборат сўғд ёзуви аниқланган. Бу хат намунаси даврий жиҳатдан VII асрнинг иккинчи ярмига оид бўлиб, мазмунан, тилшунос олимлар В.А. Лившиц ва А.Л. Хромовларнинг фикрича, давримизгача етиб келмаган Самарқанд йилномаси билан боғлиқ бўлган.

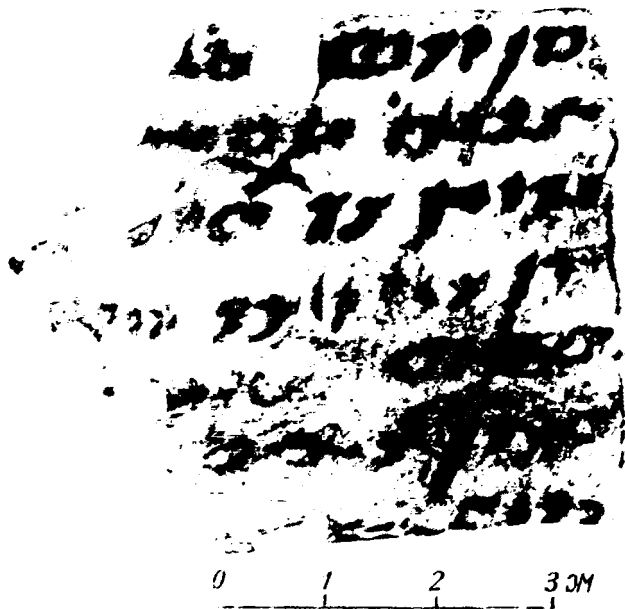
Сўғд ёзувини, айниқса, аслзода ва ҳукмдорлар номини ўрганишда сўғд тангалари ва ўлка усталари томонидан қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлардан ясалган гемма (тош қорачиқ)лар ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

38-расм. Тувроққалъа. Хоразм подшолари архивидан намуналар

II. 10. Қадимги Хоразм ёзуви

Окс (Амударё)нинг қуйи ҳавзасида шаклланган қадимги Хоразм давлати ҳақидаги энг дастлабки маълумот Доро I нинг Бехистун ёзувида ва «Авесто»да учрайди. Аксарият олимлар Хоразмни «Авесто»да таърифланган илк зардуштийлик ватани — Арьянам Вейчах билан таққослашади. Милoddан аввалги VI асрга келиб, воҳада мав-

39-расм. Яккапарсон. Терига битилган хоразм ёзуви

жуд бўлган сўнгги жез (бронза) даври маданиятлари манбаида Хоразмнинг Кўзалиқир, Қалъақир каби марказлари шаклланган. Милоддан аввалги VI аср ўрталарида Кир II ҳукмронлигида Хоразм аҳамонийлар Эрони қўл остига ўтган.

Геродотнинг «Тарих» асаридаги маълумотларга қараганда, Хоразм, Парфия, Сўғд ва Ориёна билан биргаликда, аҳамонийлар Эронининг XVI сатраплигини ташкил этган. Аҳамонийлар Эрони шоҳи Артаксеркс II даврида (милоддан аввалги 404—358 йиллар)да Хоразм бу давлатнинг алоҳида сатраплигига айланган. Юқорида таъкидлаб ўтилган археология далиллари асосида, милоддан аввалги V—IV асрлар билан саналанган Катта Ойбуйирқалъадан топилган оромий хати ҳам айнан шу даврга оид.

Милоддан аввалги IV—III асрларда Хоразм жадал ривожланган: янги шаҳар (Бозорқалъа, Жонбосқалъа)ларга асос солинган, янги каналлар қурилган, ҳунармандчилик ва санъат равнақ топган. Бу даврда Хоразм маданиятида Қанғ давлатининг таъсири сезиларли бўлса-да, эрамиз бошлари ва милодий II—III асрларда, Тупроққалъада Хоразм шоҳларининг қароргоҳини ўрганиш давомида тўпланган ашъвий манбаларда, айниқса, ҳайкалтарошлик намуналарида Кушон подшолиги даври маданиятининг таъсири яққол сезилади. Хоразмда ёзув ўз йўналишида давом этган ва оромий алифбоси асосида қадимги хоразм ёзуви шаклланган. Қадимги Хоразм давлати пойтахти — Тупроққалъа аркиаълосидаги подшо қароргоҳи бўлиб хизмат қилган сарой мажмуини ўрганиш жараёнида III асрга оид Хоразм подшолари архиви топилган. Тупроққалъа саройидаги подшо архивида 1947—1949 йилларда С.П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археологик-этнографик экспедицияси аъзолари 8 та терига ва 19 та тўлиқ бўлмаган тахтачаларга битилган хатлар ва мингдан ортиқ лойда сақланиб қолган ҳарф ва сўз бўлақларини топишга муваффақ бўлганлар.

Тупроққалъа ҳужжатлари Муғ қалъасидан топилган Сўғд ҳукмдори Деваштич архиви каби Ўрта Осиёнинг қадимги даврига хос ижтимоий муносабатларни (Хоразм катта оиласи номи, ҳар бир хонадоннинг эркак томонига қарам қуллар ва ҳ.к.) ўрганишда беқиёс муҳим манба ҳисобланади. Илк ўрта асрларга оид терига битилган бошқа бир Хоразм ҳужжати Яккапарсон кўшикида, 1959 йилда Хоразм археологик-этнографик экспедицияси ходимлари томонидан топилган.

Хоразмнинг илк ўрта асрларга оид Тоққалъа ёдгорлигида (1959—1962 йилларда А.В. Гудкова тадқиқотлари) эса сиртига Хоразм ёзувлари туширилган остидонлар қазиб очилган. Евроосиё даштларида топилган, Хоразм ва Сўғд усталари томонидан ясалган кумуш идишларда ҳам ёзувлар мавжуд бўлганлиги таъкидланган.

ХУЛОСА

Қадимги Шарқ тарихи — илк цивилизациялар тарихидир. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Қадимги Шарқнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади. Агар шу вақтгача ушбу фикрни ҳудудий жиҳатдан ишлатиб келган бўлсак, бугунги кунга келиб эса, уни моддий маданият тарихи жиҳатидан ҳам тўлиқ ишонч билан айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон ҳудуди нафақат Қадимги Шарқнинг ажралмас қисми, балки унинг янги кашф этилган йирик цивилизация маркази ҳамдир.

Цивилизациянинг асосий белгиси — ёзувнинг мавжудлигидир. Қадимги Шарқ тарихида шу вақтгача Шумер, Хитой, Ҳиндистон, Миср ҳудудларида қадимги ёзув турлари мавжуд бўлганлиги инсониятга маълум бўлган бўлса, энди унга Ўрта Осиё халқлари пиктографик ёзувлари ҳам қиради.

Ушбу рисолада Сиз Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги энг янги манбалар билан танишдингиз. Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги ёзувлар бугунги кундан тўрт минг йиллар аввал, бронза даврида яратилганлиги Сополли-тепа, Жарқўтон ва Ғоз ёдгорликлари мисолида кузатилди.

Жарқўтон ёдгорлиги топографик жиҳатдан Қадимги Шарқ шаҳар-давлатларига монанд. Унинг аҳолиси ҳунармандчилик, меъморчилик, заргарлик, металлсозлик, санъат соҳасида эришган ютуқлари жиҳатидан Қадимги Шарқ шаҳар-давлатлари аҳолиси билан бир хил ривожланиш даражасида бўлган. Бу — тарихий ҳақиқат.

Цивилизациянинг асосий кўриниши бўлган ёзув ҳам Ўзбекистон ҳудудида Сополли маданияти даврида кашф этилган. Бу пиктографик белгили ёзув бўлиб, Жарқўтон сополларида шундай белгиларнинг 47 та хили ўзбек археолог-олимлари томонидан аниқланди. Бу белги-ёзув-

ларнинг тарқалиш ҳудуди анча кенг. У Ўрта Осиёнинг жануби, Шимолий Афғонистон, Марказий ва Шимолий Эроннинг бронза даври ёдгорликларида учрайди ва бири-бирига ўхшашлиги билан характерланади.

Илк темир даврида Ватанимиз ҳудудида пиктографик белгиларнинг пиктографик ёзув усулига айланганлиги Ғоздан топилган кели мисолида илмий жиҳатдан исботланди. Ғоз қишлоғидан ушбу тош-ўғирнинг топилиши Бақтрияда пиктографик ёзувнинг ривожланиши тўғрисида янги маълумотлар берди. Агар бронза даврида Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликларида пиктографик белгилар оддий ва алоҳида битилган бўлса, Ғоздан топилган ўғир сиртида 13 та белгининг ёзув сифатида бирга ифодаланганлиги кузатилади. Улар тошга ўйиб ишланган, шакл жиҳатидан ҳам анча ривожланган — оддий ва мураккаб шаклларда ифодаланган.

Ўғирдаги битиклар Миср иероглиф ёзувлари билан таққосланди. Албатта, бу оддий таққослаш бўлиб, ўғирдаги битикларнинг ёзув эканлигига ишора, холос. Ғоз пиктографик ёзувининг топилиши Аҳамонийлар давригача ўрта осийликларнинг ўз ёзув усулиги эга бўлганлигини кўрсатади ва исботлайди.

Албатта, инсоният тарихида ҳарфларга асосланган ёзувга мил.ав. II минг йиллик сўнггида финикияликлар асос солган. Шу ёзув асосида оромий, грек алфавитлари пайдо бўлган. Ўрта Осиёда ҳам араб ёзувига қадар юнон, оромий ёзуви асосида пайдо бўлган қадимги бақтрия, хоразмий, сўғдий ёзувлари бўлганлиги эътироф этилди ва ашъвий манбалар асосида кўрсатиб берилди.

Ўзбекистон ҳудудида ҳарfli ёзув тарихидаги асосий босқич оромий ёзуви ҳисобланади. Бу ёзувнинг пайдо бўлиши ва тарқалишида Аҳамонийлар империясининг ўрни бор. Оромий хатида битилган, Хоразмдан топилган Ойбуйирқалъа ёзувини қадимги бақтрия, хоразм, сўғд ёзувлари билан таққослаш имконияти туғилди. Натижада, аждодларимизнинг оромий ёзувини тўғридан-тўғри қабул қилмасдан, ўз тилларига мослаштирганлиги, ижодий ёндошганлигининг гувоҳи бўлди.

Ўзбекистон ҳудудидаги ёдгорликларда қадимги ёзувнинг пайдо бўлиши ва унинг тарқалиши бўйича маълумот
(Бақтрия – Тохаристон мисолида)

№	Ёзув тури	Даври, санаси	Ёзув топишган ёдгорлик	Сони	Тарқалиш географияси
1	Пикто-график белги	Бронза даври (Мил.ав. III минг йиллик охири)	Сополлитепа	21 та	Месопатамия Ҳиндистон Эрон Шимолий Афғонистон Жанубий Туркменистон
2	Пикто-график белги	Бронза даври (Мил.ав. II минг йиллик охири)	Жарқўтон	47 та	Месопатамия Ҳиндистон Эрон Шимолий Афғонистон Жанубий Туркменистон
3	Пикто-график ёзув	Илк темир даври (Мил.ав. I минг йиллик боши)	Ғоз	1 та	Миср
4	Оромий ёзуви	Мил.ав. VI—IV асрлар	Катта «Ойбуйирқалъа, «Амударё хазинаси»	2 та	Арабистон Эрон Кавказ Ўрта Осиё
5	Қадимги Бақтрия ёзуви	Мил.ав. VII-I асрлар	Кампиртепа, Қоратепа, Фаёзтепа, Зарттепа, Мирзақултепа, Айритом Зангтепа	17 та	Шимолий Афғонистон Шимолий Туркменистон Жанубий Тожикистон
6	Қадимги ҳинд ёзуви (кхарош-тқи, брахма)	Милодий I аср	Эски Термиз, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Зангтепа	150 дан ошиқ	Будда дини тарқалган барча ҳудудларда
7	Қадимги туркий ёзуви	Милодий VII аср	Кофирқалъа	1 та	Олтой, Сибир, Қозоғистон ва Ўрта Осиё

Македониялик Искандар юришларидан сўнг унинг империяси ўрнида шаклланган Салавкийлар, Юнон-Бақтрия каби эллин давлатлари ҳукмронлигида оромий хати билан бирга грек ёзуви ҳам қўлланилган.

Ўрта Осиё ҳудудида Қанғ, Кушон подшолиги каби мустақил давлатларнинг вужудга келиши арафасида ва ундан сўнг ҳам оромий тили ва ёзувининг парфия, сўғд, хоразм тиллари билан узвий боғлиқлиги ва алоқадорлиги жараёнининг кучайганлигининг гувоҳи бўлди.

Бақтрия ёзувининг ривожланишида, юқорида таъкидлаганимиздек, оромий ёзувининг ўрни муҳим бўлиб, милoddан аввалги II асрда оромий-бақтрия ёзуви юзага келган. Шундай бўлса-да, Юнон-Бақтрия подшолиги ёзувида грек алифбосининг таъсири кучлилиги кузатилди.

Ўзбекистон тарихида қадимги тил ва ёзувнинг тараққиётида, қолаверса, бутун бир Марказий Осиё халқлари иқтисодий ва маданий тараққиётида Кушон подшолиги даври (милoddан аввалги I — милодий III асрлар) алоҳида ўрин тутган. Кушон подшолигига асос солган қабилаларнинг катта гуруҳи тарихий манбаларда юечжи(тохар)лар деб номланган. Бу йирик қабилалар уюшмасининг илк ватани, ёзма манбаларга кўра, ҳозирги Хитой Халқ республикасининг Ганьсу ўлкаси ҳисобланган. Милoddан аввалги II асрнинг тўртинчи чорагида бу қабилалар иттифоқи Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудлари томон юриш қилиб, македониялик Искандар меросхўрлари бошқарган Юнон-Бақтрия давлатининг ҳукмронлигига барҳам берган.

Кушон давлатининг илк шаклланиш босқичида (милoddан аввалги I — милодий I асрлар) Бақтрия ўлкасида пайдо бўлган хатлар сирасига қадимги ҳинд ёзувлари ҳисобланган брахма ва кхароштҳилар ҳам киради. Бу турдаги ёзувларнинг Окс (Амударё)дан шимолдаги ҳудудларда пайдо бўлиши Бақтрия, яъни Сурхон воҳасига буддизмнинг кириб келиши билан боғлиқ.

Ўрта Осиёда энг қадимги будда ибодатхоналари илк бора Тармита (Термиз)да бунёд этилган. Энг қадимги буддавийлик ибодатхонаси Фаёзтепа ўрнида бўлган. Археология фанининг

янги маълумотларига кўра, Фаёзтепа ўрнидаги ибодатхонага милоддан аввалги I милодий ва I асрлар оралиғида асос солинган. Кушон подшолиги ҳукмронлиги даврида Сурхон воҳаси, яъни Шимоли-Ғарбий Бақтрияда бирин-кетин бир қанча буддавийлик ибодатхоналарига асос солинган. Булар: Эски Термиз ёдгорлигидаги умумий майдони 7 гектардан ортиқ Қоратепа буддавийлик ибодатхоналари мажмуи, шаҳар ташқаридаги Зўрмола ва воҳанинг Кушон даври марказлари — Зартепа, Айритом ва Далварзинтепа ибодатхоналаридир.

Брахма ва кхароштҳи ёзувларида битилган хатларни ва умуман, буддавийлик матнларини бақтриялик буддавий қоҳинлар чуқур ўзлаштиришга эришганлар. Бу жараён, айниқса, Кушон подшолиги даврида яққол сезилади. Оқибатда Тармита (Термиз) ва умуман, Бақтрия-Тохаристон ўлкасидан буддавийликни Хитой ва Узоқ Шарқ мамлакатларига ёйилишида муҳим ўрин тутган таниқли тарғиботчилар етишиб чиққан.

Милодий 383 йилдан бошлаб Бақтрия ёзма манбаларда Тохаристон деб юритила бошлаган. V асрда Тохаристонда ва шунингдек, Ўрта Осиёнинг катта бир қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатган эфталитларнинг расмий ёзуви, Афросиёб суратларидаги маълумотларга кўра, бақтрия ёзуви ҳисобланган.

V—VIII асрлар давомида ҳам бақтрия ёзуви Бақтриянинг ўрнида юзага келган Тохаристонда кенг тарқалган ва ўлканинг расмий хати ҳисобланган. Бу фикрни милодий 629 йилда Тоҳаристон бўйлаб саёҳат қилган хитойлик буддавий қоҳин Сюань Цзань ёзиб қолдирган маълумотлар яна бир бор тасдиқлайди.

Ўрта Осиё ҳудудида расмий ҳужжатлар, асосан, терига (қисман тахтачаларга) ёзилган ва бу ҳужжатлар давлат архиви сифатида махсус сақланган (Тупроққалъа, Мўғ ҳужжатлари). Расмий ҳужжатларнинг дастлабки (қора) нусхалари сопол идиш бўлақларининг сиртига ёзилиб, кейин махсус терига кўчирилган. Бу анъана милоддан аввалги III аср ўрталарида шаклланган Парфия ўлкасида кузатилади. Ашхабот яқинидаги Эски Нисо (тарихий манбаларда Митри-

датокерт) шаҳрини ўрганиш давомида 2500 дан ортиқ сопол сиртига битилган хўжалик ҳужжатлари топилган.

Қадимда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган ўлка ва давлатларда ёзув ва хат турлари бўйича мутахассис тайёрлашга — хаттотлик касбиги жуда ката эътибор берилган. Эски Нисода ўрганилган хат намуналарида ўнга яқин котиб ва хаттотлар бошлиғининг исмлари кўрсатилган. Бу фикрга мисол қилиб таъкидлаймизки, VII асрнинг иккинчи ярмида Сўғд подшоси Вархуман саройига Чағониёндан ташриф буюрган элчилар гуруҳи раҳбари «дапирпат», яъни «мирзалар бош котиби» ҳисобланган.

Илк ўрта асрларда ҳудудларида, ҳозирги Ўзбекистон туркий ёзув тарқала бошлаган. Айниқса, бу жараён эфталитларни 563—567 йиллар оралиғида туркийлар ва сосонийлар Эронни қўшинлари биргаликда тор-мор этганликларидан сўнг янада жадаллашган. Илк ўрта асрларга оид туркий хат намуналари Фарғона водийсида (Қува), Тошкент вилоятида (Бинокат) қайд этилган.

651 йилда Марв шаҳрини эгаллашдан бошланган араб қўшинлари юриши ва VIII асрнинг иккинчи ярмига келиб араблар томонидан Мовароуннаҳр ҳудудининг эгалланиши Ўрта Осиёда мавжуд қадимги ёзувларнинг аста-секин йўқолиб, араб тили ва ёзувининг асосий мулоқот тилига айланишига олиб келган.

Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида таъкидлашича, унинг даврида сўғд тили батамом сўниб бўлган. Қадимги ёзув ва тилларнинг, хусусан, сўғд тилининг маълум бир лаҳжасигина тоғли ҳудуд — Яғнобда сақланиб қолган, холос.

Ушбу рисолада, асосан, Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақидаги ашъвий манбаларни беришга ҳаракат қилдик. Зеро, муаллифларнинг асосий мақсадлари ҳам шундан иборат эди. Тадқиқотнинг кейинги босқичлари Жарқўтон ва Ғоз пиктографик ёзувларини ўқиш ва Сурхон воҳасида Фаёзтепа, Қаратепе каби буддавийлик ибодатхоналарини ўрганиш давомида тўпланган брахма ва кхароштҳи ёзуви сирларини очишдан иборат.

АДАБИЁТЛАР

1. Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба. Ташкент: «Фан», 1975.
2. Аскарлов А. А. Сапаллитепа. Ташкент: «Фан» 1973.
3. Аскарлов А. А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент: «Фан». 1977.
4. Аскарлов А. А., Абдуллаев Б. Н. Джаркуган. Ташкент: «Фан», 1983.
5. Аскарлов А. А., Ширинов Т. Ш. Ранняя городская культура на юге Средней Азии. Самарканд, 1993.
6. Ахунджанов Э. А. Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии. Древность. Средние века. Ташкент, 1993.
7. Бикерман Э. Хронология древнего мира. М.: «Наука», 1976.
8. Васильев Д. Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. М.: «Наука», 1983.
9. Вертоградова В. В. Индийская эпиграфика из Каратепе в Старом Термезе: Проблемы дешифровки и интерпретации. М., 1995.
10. Гудкова А. В. Ток-кала. Ташкент: «Фан», 1964.
11. Гуляев В. И. Города государства Мая. (Структура и функции города в раннеклассовом обществе). М.: «Наука», 1979.
12. Древности Кара-тепе. Автор – составитель Б. Я. Ставиский. М., 1981.
13. Древности Таджикистана. Каталог выставки. Душанбе: «Дониш», 1985.
14. Древности Южного Узбекистана. Токио, 1991.
15. Дьяконов И. М. К возникновению письменности в Двуречье. // Труды Государственного Эрмитажа. Л., 1940.
16. Дьяконов И. М., Дьяконов М. М., Лившиц В. А., Массон М. Е. Налоговые парфянские документы II века до н. э. из Нисы. // Материалы Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. М. — Л., 1951.
17. Дьяконов И. М. Люди города Ура. М., 1990.
18. Зеймаль Е. В. Амударьинский клад. Каталог выставки. Л.: «Аврора», 1979.
19. История древнего мира. Часть I. М., 1983.

20. Культура и искусство древнего Узбекистана. Т. 2. М.: «Внешторгиздат», 1991.
21. Кучера С. Возникновение китайской письменности. Китайская археология 1965-1974 гг. М.: «Наука», 1977.
22. Мамбетуллаев М. Хум с городище Айбуйир-кала с древнейшей надписью в Средней Азии // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. 1979, №1.
23. Материалы Тохаристанской экспедиции. (Археологическое исследование на Кампиртепе). Выпуск 2. Ташкент: Из-во «Санъат» Академии Художеств Узбекистана, 2001.
24. Мкртычев Т. К. Термизда буддизм. Термиз буюк йўллар чорраҳсидаги кўҳна ва янги шаҳар. Тошкент: «Шарқ», 2001.
25. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М.: «Наука», 1981.
26. Ртвеладзе Э. В. Разведочное изучение памятников на юге Узбекистана. Древняя Бактрия. Л.: «Наука», 1974.
27. Ртвеладзе. Э. В., Лившиц В. А. Памятники древней письменности. Ташкент: «Узбекистан». 1985.
28. Ртвеладзе. Э. В. О проникновения буддизма в Северную Бактрию. // O'zbekiston tarixi, № 4, 2000.
29. Ртвеладзе Э. В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е. В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. Ташкент, 2000.
30. Сариниди В. И. Бактрия в эпоху бронзы. // Советская археология, 1974, №4.
31. Согдийские документы с горы Муг. Выпуск II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. М.: «Наука», 1962.
32. Ставиский Б. Я. Четверть века на Кара-тепе. Ташкент: Узбекистан, 1985.
33. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: «Наука», 1963.
34. Тургунов Б. А., Лившиц. В. А., Ртвеладзе. Э. В. Открытие бактрийской монументальной надписи в Айртаме. // Общественные науки в Узбекистане, 1981, № 3.
35. Фрейман А. А. Хорезмийский язык. М-Л.: Издательство Академии наук, 1951.
36. Хужаназаров М. Наскальные изображения Ходжакента и Каракияся. Самарканд, 1996.
37. Чориев З., Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ҳақида айрим мулоҳазалар. // Жайхун. Термиз давлат университети хабарномаси. Термиз, 2005, № 2.

38. **Чориев З., Аннаев Т.** Фаёзтепа Ўрта Осиёнинг энг қадимги буддавийлик ибодатхонаси. // Жайхун. Термиз Давлат Университети хабарномаси. Термиз, 2005.
39. **Шишкин В. А. Варахша.** М.: Издательство Академии наук. 1963.
40. **Ali Hakemi.** Shahdad. Roma, 1977.
41. **Charpin D.** Le clerge d' Ur au siecle d' Hammurabi. Geneve/Paris, 1986.
42. **Childe V. G.** The urban revolution. // Tows planning Review. Vol. 21. 1950.
43. **Cooper J. S.** Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash-Umma Border Conflict // Sources from the Ancient Near East. 1983.
44. **Kuydzo Kato, Pidaev Sh.** New finds of Uzbek Archaeology. Tokyo, 2002.
45. **Nissen H. J.** The City Wall of Uruk. Man, Settlement and Urbanism. Ed. by P. J. Ucko, R. Tringham and G. W. Dembleby. L., 1972.
46. **Woolley L.** Excavations at Ur. 2 ed. L.—N. Y, 1955.
47. **Woolley L., Litt D.** Ur Excavations. Vol. VI. Philadelphia, 1974.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Қадимги ёзув турлари	5
I. 1. Пиктографик ёзув усули	5
I.2. Миххат ёзувлар	8
I.3. Қадимги Хитой пиктографик ёзуви	16
Ўзбекистон — илк цивилизация бешикларидан бири	20
II.1. Сополлитепанинг пиктографик ёзувлари	22
II. 2. Жарқўтоннинг пиктографик ёзувлари	26
II. 3. Ғоз ёдгорлиги пиктография ёзуви	31
II. 4. Оромий ёзуви	35
II. 6. Юнон (эллинизм) даври ёзуви	37
II.7. Қадимги Бақтрия ёзуви	40
II.8. Қадимги Ҳинд ёзувлари	51
II.9. Қадимги Сўғд ёзуви	56
II.10. Қадимги Хоразм ёзуви	60
Хулоса	64
Адабиётлар	70

Илмий оммабон нашр

З. ЧОРИЕВ, Ш. ШАЙДУЛЛАЕВ, Т. АННАЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ЁЗУВНИНГ
ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ**

Муҳаррир
Даврон РАЖАБОВ

Тех. муҳаррир
Елена ДЕМЧЕНКО

Мусаҳҳиҳ
Илҳом ҚОСИМОВ

Компьютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

Муқова «ARTOL» дизайн марказида бажарилди

Босишга 19.04.2007 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.
Босма тобоғи 2,375. Шартли босма тобоғи 3,99.
Адади 500 нусха. Буюртма № 110.
Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:
Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43
факс - 173-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru